

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

№ 2

ԵՐԵՎԱՆ - ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱՎՉՈՒԹՅՈՒՆ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ, YSU PRESS
2021

*Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Գլխավոր խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Էդիկ Մինասյան

Խմբագրական խորհուրդ՝

Աշոտ Մելքոնյան (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պ.գ.դ., պրոֆ.), Արամ Սիմոնյան (ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պ.գ.դ., պրոֆ.), Ալբերտ Ստեփանյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Հայկ Ավետիսյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Լևոն Չուգասյան (արվ.գ.դ., պրոֆ.), Համլետ Պետրոսյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Արման Եղիազարյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Հայկազ Հովհաննիսյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Աշոտ Ներսիսյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Աշոտ Հայրունի (պ.գ.դ., պրոֆ.), Վալերի Թունյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Վանիկ Վիրաբյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Ռաֆիկ Նահապետյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Հակոբ Հարությունյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Հովիկ Գրիգորյան (պ.գ.թ., դոց.), Մխիթար Գաբրիելյան (պ.գ.թ., դոց.), Էդգար Հովհաննիսյան (պ.գ.թ., դոց.):

Главный редактор - докт. ист. наук, проф. Эдик Минасян

Редакционная коллегия:

Ашот Мелконян (академик НАН РА, д.и.н., проф.), Арам Симонян (чл.-кор. НАН РА, д.и.н., проф.), Альберт Степанян (д.и.н., проф.), Айк Аветисян (д.и.н., проф.), Левон Чугасзян (д. иск. н., проф.), Гамлет Петросян (д.и.н., проф.), Арман Егиазарян (д.и.н., проф.), Айказ Оганесян (д.и.н., проф.), Ашот Нерсисян (д.и.н., проф.), Ашот Айруни (д.и.н., проф.), Валерий Тунян (д.и.н., проф.), Ваник Вирабян (д.и.н., проф.), Рафик Напетян (д.и.н., проф.), Акоб Арутюнян (д.и.н., проф.), Овик Григорян (к.и.н., доц.), Мхитар Габриелян (к.и.н., доц.), Эдгар Оганнисян (к.и.н., доц.).

Editor-in-Chief: Doctor of Sciences, Prof. Edik Minasyan

Editorial Board:

Ashot Melkonyan (Academician of NAS RA, Doctor of Sciences, Prof.), Aram Simonyan (Corresp. Member of NAS RA, Doctor of Sciences, Prof.), Albert Stepanyan (Doctor of Sciences, Prof.), Hayk Avetisyan (Doctor of Sciences, Prof.), Levon Chugaszyan (Doctor of Arts, Prof.), Hamlet Petrosyan (Doctor of Sciences, Prof.), Arman Yeghiazaryan (Doctor of Sciences, Prof.), Haikaz Hovhannisyan (Doctor of Sciences, Prof.), Ashot Nersisyan (Doctor of Sciences, Prof.), Asot Hayruni (Doctor of Sciences, Prof.), Valeri Tunyan (Doctor of Sciences, Prof.), Vanik Virabyan (Doctor of Sciences, Prof.), Rafik Nahapetyan (Doctor of Sciences, Prof.), Hakob Harutunyan (Doctor of Sciences, Prof.), Hovik Grigoryan (PhD in History, Associate Prof.), Mkhitar Gabrielyan (PhD in History, Associate Prof.), Edgar Hovhannisyan (PhD in History, Associate Prof.).

ISSN 1829-2771

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Էդիկ Մինասյան - ՀԱՅ-ԹՈՒՐԵԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	6
Эдик Минасян - АРМЯНО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ РА	26
Edik Minasyan - ARMENIAN-TURKISH RELATIONS DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE OF THE RA	28
Էդուարդ Չոհրաբյան - ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓՈՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1930-1980-ԱԿԱՆ ԹԹ.	31
Эдуард Зограбян - ПРОЦЕСС ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ АРМЯНСКОГО ОБЩЕСТВА В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ С 1930 ПО 1980-ЫЕ ГОДЫ	39
Eduard Zohrabyan - THE PROCESS OF IDEOLOGICAL TRANSFORMATION OF SOCIETY IN Soviet Armenia in 1930-1980	39
Ֆելիքս Մովսիսյան - ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 1840-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՈՒԱՆԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ	40
Феликс Мовсисян - АРМЯНСКАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ ОБ ИРЛАНДСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ 1840-Х ГОДОВ	57
Feliks Movsisyan - ARMENIAN PUBLIC OPINION ON THE IRISH NATIONAL MOVEMENT OF THE 1840s	57
Валерий Тунян - ПОБОРНИКИ ОТРИЦАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН	59
Վալերի Թունյան - ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐԺՄԱՆ ԶԱՏԱԳՈՎՆԵՐԸ	64
Valery Tunyan - DEFENDERS OF THE DENIAL OF THE ARMENIAN GENOCIDE	64
Վանիկ Վիրաբյան - ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆՏԱՆՏԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎՎԱՍՈՒՄ 1917 Թ. ՀՐԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ	65
Ваник Виравбян - МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ И АНТАНТОВСКИЕ ГОСУДАРСТВА В ЗАКАВКАЗЬЕ ПОСЛЕ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА	82
Vanik Virabyan - INTERETHNIC DEVELOPMENTS AND THE ENTENTE STATES IN TRANSCAUCASIA AFTER THE OCTOBER 1917 REVOLUTION	82
Սարգիս Գրիգորյան - ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ	84
Саргис Григорян - АКТИВНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИСЛАМИСТОВ НА КАВКАЗЕ И БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ	91
Sargis Grigoryan - ACTIVITY OF AZERBAIJANI ISLAMISTS IN THE CAUCASUS AND IN THE MIDDLE EAST	92
Նարա Սարգսյան - ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ՀՈԳԵՔԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆԻ «ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՅ» ՎԻՊԱԿՈՒՄ	93
Нара Саргсян - ОТРАЖЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ХАМИДИЙСКОЙ РЕЗНИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АРПИАР АРПИАРЯНА "БАГРОВОЕ ПРИНОШЕНИЕ"	101
Nara Sargsyan - THE REFLECTION OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF HAMIDIAN MASSACRES IN ARPIAR ARPIARYAN'S NOVELETTE "THE CRIMSON OFFERING"	101
Էդգար Չախոյան - Վրաստան-ԱՄՆ դիվանագիտական հարաբերությունները Միխեիլ Սաակաշվիլիի նախագահության առաջին շրջանում (2004-2007 թթ.)	102
Эдгар Чахойан - ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ГРУЗИИ И США ПРИ ПЕРВОМ ПРЕЗИДЕНТСКОМ СРОКЕ МИХАИЛА СААКАШВИЛИ (2004-2007 гг.)	112
Edgar Chakhoyan - DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN GEORGIA AND THE USA DURING THE FIRST PERIOD OF THE PRESIDENCY OF MIKHAIL SAAKASHVILI (2004-2007)	113
Արման Տաֆարյան - Օ НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ КОНВЕРГЕНТНОЙ И МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ	114
Արման Սաֆարյան - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՎԵՐԳԵՆՏ և ՄՈՒԼՏԻՄԵԴԻԱՅԻՆ ԴԻԱՅԻՆ ԼՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	118

Safaryan Arman – ON SOME FEATURES OF CONVERGENT AND MULTIMEDIA JOURNALISM IN THE REPUBLIC OF ARMENIA	118
Անդրանիկ Եսայան – ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵԿԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVIII Դարի ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ	119
Андраник Есаян – СИТУАЦИЯ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ 18 ВЕКА	125
Andranik Yesayan – THE SITUATION IN NORTHEASTERN ARMENIA IN THE FIRST QUARTER OF THE 18-TH CENTURY	126
Տարոն Սարոյան - ԹՈՒՐԻԱՅԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏՆԻ ՇԱՀԵՐՆ ՈՒ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎՎԱՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (2010-2016) ...	127
Тарон Сакоян - ИНТЕРЕСЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ ТУРЦИИ И РОССИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЯХ (2010-2016)	136
Taron Sakoyan - INTERESTS AND CONTRADICTIONS BETWEEN TURKEY AND RUSSIA IN THE SOUTH CAUCASUS IN NEW GEOPOLITICAL REALITIES (2010-2016)	136
Majid Karimi - THE ETIMOLOGY AND ORIGINS OF THE NAME NAKHICHEVAN FROM THE HISTORICAL SOURCES	137
Մաջիդ Քարիմի - ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ ԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ և ԾԱԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ	147
Маджид Карими - ЭТИМОЛОГИЯ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ НАХИДЖЕВАН ПО ИСТОРИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ	147
Օֆելյա Դարբինյան - ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ	148
Офелия Дарбинян - ОСОБЕННОСТИ РЕПАРТАЦИИ ЛИВИНСКИХ АРМЯН, РЕЗУЛЬТАТЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ (1946-1949 ГГ.)	158
Ofelya Darbinyan - PECULIARITIES, RESULTS AND CONSEQUENCES OF THE REPATRIATION OF THE LEBANESE-ARMENIANS (1946-1949)	158
Արևշատ Մինասյան - ՈՒՐՈՒԳՎԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ	159
Аревшат Минасян - АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА УРУГВАЯ	164
Arevshat Minasyan - THE ARMENIAN COMMUNITY OF URUGUAY	164
Միքայել Միքայելյան - ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԱՏԹԵՈՍ II ԻԶՄԻՐԼՅԱՆԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՑ ԿԱՅՍՐ ՆԻԿՈԼԱՅ II-Ի ՀԵՏ	166
Микаел Микаелян - ВСТРЕЧА КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН МАТТЕОСА II ИЗМИРЛЯНА С РОССИЙСКИМ ИМПЕРАТОРОМ НИКОЛАЕМ II	172
Mikayel Mikayelyan - MEETING OF CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS MATTEOS II IZMIRLYAN WITH RUSSIAN EMPEROR NICHOLAS II	172

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ / АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ /
ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

Սամվել Մկրտչյան - ԷԹՆԻԿ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԾԻՍԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ	173
Самвел Мкртчян – ПРОЯВЛЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В АРМЯНСКОЙ ПРАЗДНИЧНООБРЯДНОЙ КУЛЬТУРЕ	178
Samvel Mkrtychyan - MANIFESTATIONS OF ETHNIC IDENTITY AND HISTORICAL MEMORY IN THE ARMENIAN FESTIVAL AND RITUAL CULTURE	178

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԵԹՈՂԱԿԱՆ / УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ / EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL

Մերի Հովհաննիսյան - ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	180
Мери Оганнисян - <i>ОСОБЕННОСТИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ</i>	186
Meri Hovhannisyanyan - PECULIARITIES OF PROJECT-BASED LEARNING	186

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ ԵՎ ՆԿԻՐՎԱԾ ԱՆՎԱՆԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ .. 188
ՏԵՂԻ Է ՈՒՆԵՑԵԼ ՊԱՏՄԱԲԱՆԻ ՕՐԿԱՆ ՆԿԻՐՎԱԾ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀՆԳՕՐՅԱ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԸ 190
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒՆԵՏՈՒՄ ՏԵՂԻ Է ՈՒՆԵՑԵԼ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ
ՆԿԻՐՎԱԾ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ 192

ՄԵՐ ԵՐԱՆՏԱԿՈՐՆԵՐԸ

НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ИСТОРИЧЕСКИХ И ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК 194

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 196

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 197

«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ» ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՂԵՍԻ
ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ՀԱՐԹԱԿՈՒՄ ԳՐԱՆՑՄԱՆ ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ 198

Վանիկ Վիրաբյան

ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆՏԱՆՏԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 1917 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈՂ¹

Հիմնաբառեր. Անդրկովկաս, Հոկտեմբերյան հեղաշրջում, Հայաստան, Անտանտ, թուրք-հայկական պատերազմ, սահմանագատում, Վրաստան, կապիտուլյացիա, Դաշնակիցներ, քենալական թուրքիա:

Մինչ 1917 թվականը Անդրկովկասի ոչ մի ազգային-քաղաքական ուժի կողմից պետական ինքնուրույնության և անկախության ռազմավարական հարց չի դրվել, այլ ընդամենը ձգտել են լայն ինքնավարություն ձեռք բերել Ռուսաստանյան կայսրության կազմում: Անդրկովկասյան կուսակցությունների համար ակտիվիզատորի դեր խաղաց Վ. Լենինի կողմից առաջ քաշված ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին հիմնարար դրույթը, որն անգամ եթե ընտրական տարրեր ուներ իր մեջ, այդուհանդերձ ընդունելի եղավ թե՛ ազգային ծայրամասերի, թե՛ այնտեղ ստեղծված ազգայնական ուժերի համար, թեկուզև գործնականում այն այլ համաշխարհային խնդիր էր լուծում՝ փլուզել ռուսաստանյան գերտերությունը: Արդյունքում անկախ հռչակվեցին սկզբում Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետությունը, ապա՝ Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների ազգային պետությունները՝ Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը:

Հայկական կողմը չափից ավելի մեծ հույսեր կապեց հաղթող պետություններից սպասվող օգնության հետ՝ հօգուտ Հայաստանի հանգուցալուծելու սահմանների և ՀՀ սուվերենիտետի հարցը, որի խնդրում դաշնակիցները խաբուսիկ հույսեր ներշնչեցին բարեկամ համարվող հայ ժողովրդին, ինչն էլ պայմանավորեց ՀՀ ծախողումները արտաքին քաղաքականությունում: Ազգամիջյան քաղաքական զարգացումները Անդրկովկասում 1918-1920 թթ. ընթացքում ՀՀ ղեկավարության և հայ ժողովրդի չսպասված և չակնկալվող աշխարհաքաղաքական զարգացումներին համապատասխան, Հայաստանը գահավիժեց Սևրյան չափազանց գայթակղիչ բարձունքներից, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ հայտնվեց բոլոր կողմերից թշնամիներով շրջափակված անձուկ միջավայրում, դաշնակիցներից լքված, որի պայմաններում միմյանց հետ գործարքի գնացած բոլշևիկյան Ռուսաստանը և քենալական թուրքիան կայացրին իրենց հայադավ վճիռը՝ Հայաստանը անդամահատելով և ազգային-քաղաքական այլ հեռանկար պարտադրելով:

Մինչ 1917 թվականը Անդրկովկասի ոչ մի ազգային-քաղաքական ուժի կողմից, ըստ էության, քաղաքական հեռանկարի առումով պետական ինքնուրույնության և անկախության հարց չի դրվել, այլ ընդամենը լայն ինքնավարության ձեռքբերում Ռուսաստանյան կայսրության կազմում, որին համանման ծրագրեր կային Արևմտահայաստանում՝ ի դեմս ՀՅԴ նախագծերի: Այն Անդրկովկասի քաղաքական ուժերի համար ազգային առաջնահերթություն չի հանդիսացել, ինչը պայմանավորված էր աշխարհաքաղաքական իրադրությամբ և նրանով էլ թելադրվում էր: Ըստ Վ. Մելիքյանի, կարելի է ասել, որ այդ պատմաքաղաքական պահի տեսանկյունից ՀՅԴ-ն Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո շարունակում էր մնալ միասնական Համառուսաստանյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության կազմում ազգային իքնուրույն վարչական կառույցի ձևավորման տեսակետի վրա՝ միաժամանակ նշելով, որ հատկապես վրացական ազգայնական շրջանակներում, որոնք իրենց վերագրում էին Կովկասի գլխավոր ազգի դերը, հետևողականորեն հունցվում էր ազգային անկախ պետականության գաղափարը², որի առումով անդրկովկասյան երեք ազգերն ունեին սեփական հայեցակարգերը՝ հնարավորությունների առումով գտնվելով անհամարժեք վիճակում, ինչը մասնավորապես վերաբերում էր հայերին քաղաքական իրավիճակի ընձեռած տեսանելի և ոչ տեսանելի

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.11.2021թ., գրախոսվել՝ 11.12.2021թ., ընդունվել տպագրության՝ 30.12.2021թ.:

¹ Հետազոտությունը տպագրվում է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարի 2021 թ. հոկտեմբերի 11-ի N 1693-Ա/2 հրամանով հաստատված Գիտության պետական կոմիտեի պայմանագրային (թեմատիկ) հայտի (21T-6A102. «Հայաստանը Անդրկովկասում եվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունների հետ փոխհարաբերությունների համատեքստում (1917-1920 թթ.)» շրջանակում:

² Տե՛ս Մելիքյան Վ., Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը, Ե., ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2010, էջ 61-62, 66:

հնարավորի և անդրկովկասյան տարածաշրջանի իրողությունների ըմբռնումից բխող հաշվարկված և ճիշտ առաջնահերթությունների ընտրությունից:

Անդրկովկասում մինչև 1917 թվականը նման հայեցակարգ կար վրաց սոցիալիստ-ֆեդերալիստների մոտ, որը Վրաստանի անկախության հռչակմամբ ի չիք դարձավ՝ տեղիք տալով ազգայնական-պետական ծրագրերի առաջադրմանը: Գաղափարաքաղաքական հեռանկարի տեսանկյունից անդրկովկասյան կուսակցությունների համար ակտիվիզատորի դեր խաղաց Վ. Լենինի կողմից առաջ քաշված ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին հիմնարար դրույթը, որն անգամ եթե ընտրական տարրեր ուներ իր մեջ, այդուհանդերձ, ընդունելի եղավ թե՛ ազգային ծայրամասերի, թե՛ այնտեղ ստեղծված ազգայնական ուժերի, մասնավորապես Իլյա Ճավձավաձեի գլխավորած ազգային-դեմոկրատների համար, թեկուզև գործնականում այն այլ՝ համաշխարհային խնդիր էր լուծում՝ փլուզել ռուսաստանյան գերտերությունը, ինչը պատերազմում պարտված Գերմանիայի համար ևս լավ հնարավորություն էր, ինչպես նաև տվյալ պահին թշնամի երկրների մերձեցման և քաղաքական նոր հեռանկարի ընտրության համար: Ըստ էության, սեփական պետականության ստեղծման գործընթացի գաղափարը արդիական բնույթ ստացավ:

Հատկանշական են այս հեռանկարների բացահայտման տեսանկյունից Վրաստանի ազգային-դեմոկրատական կուսակցության օրգան «Грузия»-ում տպագրված Վ. Պ. Թումանով անունով անձի հետաքրքիր «քաղաքական գրառումները» ազգային խնդրի մասին, որոնցում վերջինիս կողմից ներկայացվում են կովկասյան պետությունների տարածքային սահմանների ձևակերպման հայեցակարգային հիմքերը, որի հետ համակարծիք էին և, ըստ էության, համերաշխվեցին Վրաստանի հասարակության ազգայնական շրջանակները: Թումանովի կողմից սուր և նպատակային քննադատության ենթարկվեց «ռեալ տեղաբաշխման սկզբունքը», որի պաշտպանությամբ և տարածքային սահմանազատման այդ սկզբունքի դիրքերում էր կանգնած հայկական կողմը, որը հանգում էր նրան, որ սահմանները անցկացվեն բնակչության ազգային կազմի հիման վրա: Այդ առումով դիտարժան է «Грузии»-ում տեղադրված «Աշխատավոր» դաշնակցական թերթից վերցված հայկական կողմի մեկնակետը. «Մենք հասկանում ենք վրաց սոցիալ-դեմոկրատների հայրենասիրական ուրախությունը՝ կապված Վրաստանի վերամիավորման հետ, ըստ որի՝ այն պետք է վերաբերի միայն Ախալցխայի գավառի զբաղեցմանը: Ինչ վերաբերում է Ախալքալաքի գավառին, ապա հարցը պետք է համարել լավագույն դեպքում առայժմ բաց վրաց մենչևիկների համար... քանի որ Հայաստանը ունի ավելի հիմնավոր և անվիճելի պրետենզիաներ Ախալքալաքի գավառի նկատմամբ»: Այդ գավառի տարածքային պատկանելիության հարցը, ինչպես նաև Լոռիի, Բորչալուի գավառի մի մասի հարցը, որոնք Հայաստանն իրենն էր համարում, Թումանովը գտնում էր, որ պետք է վճռել այդ հողերի վրա ապրող բնակչության դեմոկրատական հանրաքվեի միջոցով¹:

Վ. Պ. Թումանովը գրել է. «Մեզ անհրաժեշտ եղավ ցույց տալ, որ դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի տարաբնակեցման տարածքը միտում է ունեցել փուլ առ փուլ տեղաշարժվել դեպի հյուսիս, ընդ որում՝ հարավում հայերը խաղաղ ճանապարհով աստիճանաբար կորցրել են իրենց տարածքը, բայց ոչ միշտ բնական ուղիով նոր տարածքներ ձեռքբերել հյուսիսում: Արդյունքում տեղի է ունեցել հայկական տարրի թուլացում Թուրքիայի այն մարզերում, որն անվանում են Հայաստան և հայկական բնակչության թվի ավելացում Կովկասի սահմաններում: Ամեն մի պատերազմ Թուրքիայի հետ Կովկասին նվիրում էր հարյուր հազարավոր հայ փախստականներ, որոնք մնացին ապրելու մեր մոտ, ընդ որում՝ վիճակագրական տվյալներով Անդրկովկասի ներկայիս հայերից մոտ մեկ միլիոնը փախստականներ են և նրանց ժառանգներ: Արդյունքում հայերը թուրքական Հայաստանի վերականգնման իրենց պահանջատիրությունում այդ պահանջները հիմնավորեցին ոչ թե ազգագրական սկզբունքի վրա, որը հայրենիքից հայկական բնակչության արտաքսումից հետո այլևս արդեն բարենպաստ չէր, այլ պատմական հենքի վրա և միաժամանակ սկսեցին հիմնավորել այդ պահանջները ազգագրական սկզբունքի վրա Կովկասի շրջանակներում՝ ռեալ տեղաբաշխման սկզբունքի վրա՝ միանգամայն ժխտելով հարևան ժողովուրդների որևիցե պատմական իրավունքները: Ռեալ տեղաբաշխման այդ սկզբունքը հայերը պետք է առաջ քաշեն հավանաբար և առաջիկա կոնֆերանսում (նկատի ուներ 1918 թ. նոյեմբերի կոնֆերանսը - Վ. Վ.), ընդ որում՝ դատելով «Азербайджан» թերթի հոդվածներից՝ այդ սկզբունքի վրա են անդելու նաև Արևելյան Անդրկովկասի մուսուլմանական բնակչության ներկայացուցիչները²:

¹ Տե՛ս «Грузия», Тифлис, 1918, 11 ноября, № 82:

² Տե՛ս «Грузия», Тифлис, 1918, 9 ноября, № 56:

Հարկ է սակայն ասել, որ Թուրքիայից հայերի դուրսնղման ակունքները գալիս են դեռևս Հայաստանի առաջին բաժանումներից, մասնավորապես Հուստինիանոս Ա-ի ձեռնարկած վարչաքաղաքական բաժանումներից և հայ նախարարական տոհմերի զինուժի ոչնչացման ռազմավարությունից, որին հաջորդեցին արաբները, որի հետագա դրսևորումը եղավ Հովհաննես Սմբատի կողմից Անիի հայկական թագավորության նվիրաբերումը Բյուզանդիայի հայկական ծագում ունեցող Մակեդոնական դինաստիայի կայսրերին, որից հետո սկսվեց թուրքական ժամանակաշրջանը: Պատմության այս փուլը եղավ ամենադաժանը, որի ընթացքում թուրքական իշխանությունները իրենց մշտական աղջկահավաքներով ու մանկահավաքներով, հայերին զինվորակոչից զրկմամբ ամլացնող քաղաքականությամբ և պոտենցիալ ռազմուժի ոչնչացմամբ, քրդացմամբ և այլ հակահայ գործողություններով միաժամանակ հայերին սկզբնապես դուրս մղեցին դաշտավայրերից դեպի լեռները, որով փոխվեց Արևմտահայաստանի գերակշռող մասի ժողովրդագրական հաշվեկշիռը, իսկ արդեն ռուս-թուրքական պատերազմներից առիթավորվելով՝ թուրքական էթնոսը կամա-ակամա «նպաստեց» հայերի տեղաշարժին Արևմտահայաստանից դեպի Կովկասյան լեռները:

Հայության համար այդ չարաբաստիկ գործընթացներին էապես նպաստեցին Կովկասյան ռազմաձակատի սրընթաց քայքայումը 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջման օրերին և թուրքական-մահմեդական ագրեսիայի աննախադեպ սանձազերծումն ու ծավալումը դեպի Կովկասյան լեռները՝ ռազմաձակատի քայքայմամբ հապճեպ Արևմտահայաստանի բնակավայրերը լքող հայ բնակչության փախուստի համապատկերում: Այդ իրավիճակը արտացոլող ցայտուն իրադարձություններից էին 1918 թ. Շամխորի դեպքերը, որոնք հայտնի ռուսագետ և խորհրդագետ Ռիչարդ Փայփսն անգամ նկարագրում է որպես մի իրողություն, երբ «մուսուլմանների խումբը հարձակվում է զինվորներով լի շարժակազմի վրա՝ նրանցից խլելով զենքը և այնուհետև սպանելով մի քանի հարյուր «անպաշտպան ռուսների»¹, որոնց թիվը իրականում հասավ մի քանի հազարի: Իսկ Յելի համալսարանի իրանական ծագման ադրբեջանցի պրոֆեսոր Ֆիրուզ Կազեմզադեն նույնիսկ այդ իրադարձությունները բնութագրել է որպես «մահապատիժ»²:

Վերջին հանգամանքը լավ են ըմբռնել որոշ հայ մտավորականներ: Ապրելով հայվրացական փոխհարաբերությունների կիզակետում, լայնորեն շփվելով վրաց և հայ ժողովուրդների քաղաքական վերնախավերի հետ՝ Ամենայն Հայոց բանաստեղծ Հ. Թումանյանը, կարծես թե կանխագուշակելով ապագայի փոթորկալից իրադարձությունները, վրաց հասարակության ընդերքում հասունացող փոփոխությունների աղետաբեր շունչը և սպառնացող վտանգը հայ ժողովրդի կենսական շահերին, դեռ 1917-1918 թթ. սահմանագծին իր տագնապն է արտահայտել այդ կապակցությամբ և զգուշացրել, որ, փաստորեն, դատարկ խոսակցություններով զբաղվելու և սին խոստումներին հավատալու փոխարեն հարկավոր է ամրացնել լեռնաշխարհները, ապահովել դրանց անվտանգությունը: 1918 թ. ապրիլին Լևոն Գեորգիի Եվանգուլյանին (Եվանգուլով)³ հասցեագրված իր մի նամակում հետևյալ ուշագրավ միտքն էր զարգացնում (որոշ վիճարկելի կողմերով հանդերձ – Վ. Վ.). «Մեր ընդհանուր վիճակը, գործերի դրությունը, ուժերի հարաբերակցությունը նկատի ունենալով և ծանոթ լինելով մեր անցյալին՝ ես համոզված էի, որ ռուսների՝ Կովկասը թողնելուց հետո մենք չենք կարողանալու պահենք մեզ թողնված ֆրոնտը և բերդերը իրենց ռազմական ու այլ պարենավորման հսկայական պահեստներով: Ինձ թվում էր, որ պետք է մեր ժողովուրդը բոլոր հովիտներից ու դաշտավայրերից տեղի տա և նորից մտնի իր աշխարհքի հին բնական միջնաբերդերը-լեռնաստանները, ինչպես պատահել է մեր պատմության ընթացքում շատ անգամ և էս դեպքում, Ռուսահայաստանում Կուրի և Արաքսի մեջ գտնվող լեռնաշխարհում - Լոռի, Ղազախ, Շամշադին - կլինե՞ր զինված ու ապահով և մեր ամեն տեսակ մթերքների պահեստներ, մեր լեռնաշխարհքում կլինե՞ին, որոնք պետք է ընկնե՞ին միայն հայ ժողովրդի հետ, երկրորդը - չէ՞ինք տալ է՞ր ամենը թշնամուն բերդերը թողնելիս, և սոված թշնամուն կշտացնել և ուժեղացնել ըստ ամենայնի: Ազգային խորհուրդը ուրիշ կերպ էր մտածում և միանգամայն ապահով էր համարում ամենը ու բնավ կանգ չառավ էս առաջար-

¹ St' u Pipes Ricard, The formation of the Soviet Union Communizm and Natinalizm 1917-1923, Cambridge Massachusets, Harvard University Press, 1957, p. 103:

² St' u Kazemzadeh F., The Struqqle for Transkaukasia, New York, Philosopikal Library, 1951, p. 52:

³ Եվանգուլյան Լևոն – Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար: ՀՀ կառավարությունից հավատարմագրերը ստացել է 1919 թ. մարտի 6-ին և պաշտոնավարել մինչև 1920 թ. մարտի 30-ը: St' u Туманян М., Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920, Е., Нац. Архив Армении, 2012, с. 20, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357 (մաս I), թ. 48:

կի ու իրադրության վրա (թեև ես պատմական ու ռազմական շատ տվյալներով էի ապացուցանում): Նրանք (ասել է, թե Ամերիկայի և Անգլիայի ներկայացուցիչները) խոստանում էին շատ խոշոր գումար դնել էդ գործի վրա՝ նկատելով էդ դիմադրությունը, դաշնակիցների կռիվը և էդ լեռնաշխարհների և Ղարաբաղի ուժեղացումը: 1917 թ. դեկտեմբերին և 1918 թվի հունվարին էս միտքը արծարծեցի Հայոց Ազգային խորհրդում և առաջարկեցի մտածել բերդերից ամեն տեսակ մթերք ու զենք քաշել դեպի մեր լեռնաշխարհները - ապահովել և ամրացնել մեծաքանակ թնդանոթներով ու ամեն տեսակ զենք ու մթերքով»¹:

Հ. Թումանյանը արհեստավարժ քաղաքագետ չէր, և ամենևին էլ պարտադիր չէր, որ հստակ կողմնորոշվեր քաղաքական ուժերի խաղերի մուկ լաբիրինթոսներում, սակայն ինչպես նրա, այնպես էլ շատ-շատերի մոտ իշխող մի մտայնություն կար, որ թշնամուն հակահարված տալու համար անհրաժեշտ է, որ «...մեր ժողովուրդը բոլոր հովիտներից ու դաշտավայրերից տեղի տա և նորից մտնի իր աշխարհքի հին բնական միջնաբերդերը-լեռնաստանները, ինչպես պատահել է մեր պատմության ընթացքում շատ անգամ»: Դժվար է համաձայնել այս տեսակետին, քանզի դարերի ընթացքում այն ժողովրդի ստվար զանգվածներում արմատավորեց պարտվողական տրամադրություններ, նվազեցրեց զինվորական կորովի ուժգնությունը, տկարացրեց ազգային ոգին, դրան ավելացրած՝ նաև այն հանգամանքը, որ տվյալ իրավիճակում ետ քաշվելով դեպի Հայոց լեռների խորքերը՝ հայերը, բնականաբար, «*հրաժարվեցին*» հովիտներում ու դաշտավայրերում կրկին ամրապնդվելու մտքից և բերդաամրոցաշինությունից և այն: Սևեռուն գաղափար և ռազմավարություն դարձավ այն հայեցակետը, թե իբր թշնամուն կարելի է դիմադրել (այլ ոչ թե հաղթել)՝ ամրապնդվելով միայն լեռնաստաններում (դա ցայտուն երևում է Կիլիկիայի հայկական պետականության պատմությունից, որտեղ հայերը կարողացան ամրապնդվել միայն լեռնաստաններում՝ զիջելով հովիտները և արգավանդ դաշտավայրերը, ինչը շարունակվեց դարեր շարունակ, և որի լավագույն օրինակը Ջեյթունի պատմաքաղաքական փորձն է - Վ. Վ.): Ինչպես տեսնում ենք, հարկ է վերաիմաստավորել անցյալի փորձը և նորովի մոտենալ նաև հայոց մեծերի արտահայտած որոշ մտքերին՝ անշուշտ, փորձ անգամ չանելով ստվեր զցելու նրանց վրա: Ավա՞ղ: Ասողին լսող էր հարկավոր, և ճոռոմախոս քաղաքագետները, որոնք, Մ. Խորենացու խոսքերով ասած, ծույլ ու ամբարտավան աշակերտների նման «դեռ չսովորած», իրենց «աստվածաբան» էին երևակայում², հարազատ ժողովրդին կերակրեցին լուսավոր ապագայի, լավ դաշնակիցներից ակնկալվող ծովից ծով Հայաստանի մասին գայթակղիչ կերակուրներով, ինչը այնուհետ հանգեցրեց սրընթացորեն բռնկած վրաց-հայկական առձակատմանը, Սևրյան ոգորումներին և շլացմանը, վիլսոնյան վեհերոտ մանդատյորության սպասելիքներին, ինչին արագ հաջորդեց սրընթաց գահավիժումը կարծեցյալ բարձունքներից:

Այդ իրողություններից ելնելով՝ վերընշյալ Կ. Թումանյանը գտնում էր, որ վրացական հողերում հայերի համահավաք բնակեցվելուն նպաստել է Ռուսաստանը, որը 1828 թ. հետո ոչ միայն նպաստել է այդ վայրերից մուսուլման վրացիների արտահոսքին, որոնք տեղաշարժվել են դեպի Օսմանյան կայսրությունից խլված տարածքներ: Վերջինիս համոզմամբ հենց այդ նպատակով էլ կեղծվել են 1897 թ. մարդահամարի տվյալները, որում իբր թե կաթոլիկ վրացիները հաշվվել են որպես հայ-կաթոլիկներ, ինչն էլ նրա կարծիքով թույլ է տվել հայերին պահանջել, որ Ախալցխայի գավառը ներառվի ՀՀ կազմում, ինչին իբր նպաստել է նաև հայկական լրբբիի առկայությունը կայսերական պալատում, որն էլ իր հերթին նպաստեց հայերի վերաբնակեցմանը վրացիների և թաթարների կողմից զբաղեցրած կովկասյան տարածքներում³:

Հատկապես Վրաստանում կարծում էին, որ Կովկասյան պետությունների սահմանազատման խնդրում պետք է դրվեր 3 սկզբունք՝ տնտեսական, ազգագրական և պատմական: Ըստ այդ տեսակետների՝ «փաստացի ինքնուրույն պետության կազմավորման համար բավարար տարածք ունեին միայն վրացիները և ադրբեջանցիները, որոնք ապրում էին համատարած զանգվածներով իրենց պետությունների կազմում: Ի ափսոսանք հայերի՝ այդ բնակեցման ձևը հիմք է տվել բազմաթիվ վեճերի, ըստ այդմ՝ հայկական տարածքը կարող է ստեղծվել միայն այն դեպքում, եթե բոլոր վեճերը վճռվեն հոգուտ հայերի, ընդ որում՝ բաց թողնելով նկատառումից և՛ տնտեսական, և՛ պատմական

¹ Տե՛ս Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, տասը հատորով, հ. 10, Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, էջ 313-314:

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, աշխարհ. թարգմ. և ծանոթությունները Ս. Մալխասյանի, խմբ.՝ Գ. Սարգսյան, Ե., «Հայաստան» հրատ., 1990, էջ 238:

³ Տե՛ս «Грузия», Тифлис, 1918, 11 ноября, № 58:

սկիզբները, և եթե հարցման չենթարկվի համապատասխան նահանգների բնակչությունը, բոլոր դեպքերում կխախտվեն այդ նահանգներում ապրող այլ ազգերի շահերը»¹:

Պատահական չէր, որ «Զանգը» 1918 թ. նոյեմբերին վրդովմունքով գրել էր, թե սահմանազատման հետ կապված հարցերը լուծելու համար վրացիների կողմից նախաձեռնված 1918 թ. նոյեմբերի 3-ին անդրկովկասյան կոնֆերանսի հրավիրման տոնը նման էր վասալներին դիմելու ձևի, այլ ոչ թե երկխոսության առաջարկի հավասար պետությանը, որում «ուշադրություն չի դարձվում ուրիշ ժողովուրդների իրավունքներին՝ անտեսելով նրանց ինքնասիրությունը»², որը նույնիսկ Ն. Ռամիշվիլին հայերի ինքնասիրությունը վիրավորող ՆԳ ցիրկուլյար էր համարել: Իսկ «Աշխատավորը» գրել էր, որ հայկական պառլամենտի ներկայացուցիչները մերժեցին այդ հրավերը՝ չտեսնելով կոնֆերանսի նպատակները, կարծելով, որ վիճելի տարածքային հարցերը Վրաստանի և Հայաստանի միջև պետք է լուծվեն միայն այդ երկու պետությունների ներկայացուցիչների ջանքերով, հրավիրման ձևի մեջ տեսնելով «ազգայնական հեգեմոնիայի դրսևորում»³:

Անկախության առաջին ամիսների ընթացքում Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունները բախվեցին բազմաթիվ խնդիրների, որոնց մեջ ամենախնդրահարույցը 1918 թ. դեկտեմբերի ռազմաքաղաքական բախումն էր: Ի. Զավախիշվիլին այդ օրերի մասին գրում է. «Վրաստանի կառավարությունը սկզբում ընտրեց Գերմանիային որպես հովանավոր, որոշում, որը հենված էր ձգտման հետ ունենալու ուժեղ դաշնակից, որն ի վիճակի կլինի պաշտպանել իրենց՝ ընդդեմ Թուրքիայի և Ռուսաստանի»⁴: Հայերի հապաղեցման և իրենց սպասումներում սխալվելու պատճառները պետք է տեսնել և նրանում, որ Գերմանիայում բռնկված 1918 թ. նոյեմբերյան իրադարձություններից հետո Վրաստանը զրկվեց հավատարիմ դաշնակցից և հնարավոր դարձրեց Մեծ Բրիտանիային միջամտությունը վրացական պետության ներքին և առհասարակ Կովկասի գործերին: Ի. Զավախիշվիլին, հենց այդ սրընթաց փոփոխությունները նկատի ունենալով, նշել է, որ, այդուհանդերձ, Ղազնակիցներին Գերմանիայի անձնատվությունը 1918 թ. ամեն ինչ ձախողեց, և Գերմանիայի ու Վրաստանի միջև փոխհարաբերությունները փակուղի մտան, որից հետո տարածաշրջանում հանգուցային արտաքին գործող ուժը դարձավ Մեծ Բրիտանիան, և նորաթուխ անկախ երկիրը փաստացի հայտնվեց Մեծ Բրիտանիայի Արևելյան քաղաքականությունում, ինչը հավասարապես վերաբերեց նաև Անդրկովկասին, Մերձավոր Արևելքին, Պարսկաստանին և անգամ Հնդկաստանին: Արդյունքում, ըստ Զավախիշվիլու, Անդրկովկասը և մասնավորապես Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը ձեռք բերեց մեծ ռազմավարական դերակատարում Բրիտանական գեոքաղաքականությունում, շահեց բրիտանական հովանավորությունից՝ սկզբնապես տալով իր համաձայնությունը Վրաստանի անկախության դե յուրե ճանաչման և արևմտյան աշխարհի հետ ինտեգրացման խնդրում, սակայն ինչպես պարզ դարձավ այնուհետ, այն մնաց որպես գեղեցիկ երազ, որը ձակատագրի բերումով կոչված չէր իրողություն դառնալ, քանզի Բրիտանական «Մեծ քաղաքականությունը» Ռուսաստանի հետ թվաց շատ ավելի կարևոր⁵:

Հայաստանի Հանրապետությունը, ևս ի դեմս անգլիացիների, կարծես թե արդեն ուներ հուսալի հովանավոր՝ ակնկալելով վերջիններիս դիվանագիտական-ռազմական աջակցությունը, հենց որով էլ բացատրվեց հայերի մերժողական վերաբերմունքը՝ մասնակցելու վրացիների հրավերով 1918 թ. նոյեմբերին գումարվելիք կոնֆերանսին: Կարելի է, սակայն, ասել, որ հայկական կողմը չափից ավելի մեծ հույսեր կապեց հաղթող պետություններից սպասվող օգնության և հօգուտ Հայաստանի հանգուցալուծելու սահմանների և ՀՀ սուվերենիտետի հարցը, որի խնդրում դաշնակիցները խաբուսիկ հույսեր ներշնչեցին բարեկամ համարվող հայ ժողովրդին, ինչն էլ պայմանավորեց ՀՀ ձախողումները արտաքին քաղաքականությունում: Ղազնակիցները, սակայն, բավարարվեցին ընդամենը թղթային-դեկլարատիվ հայտարարություններով: Լյոյդ Ջորջը, 1918 թ. հունվարի 5-ին շարադրելով ռազմական ժամանակի իր նպատակները, հայտարարեց. «Չնայած մենք կասկածի տակ ենք առնում թուրքական կայսրության պահպանումը թուրքական ժողովրդի հայրենիքում

¹ Տե՛ս «Грузия», Тифлис, 1918, 12 ноября, № 59:

² Տե՛ս Из истории армяно-грузинских отношений: 1918 г. (пограничные конфликты; переговоры; война; соглашения), Тифлис, Государственная типография, 1919, с. 52:

³ Տե՛ս «Грузии», Тифлис, 1918, 21 ноября, № 66:

⁴ Տե՛ս Javakhishvili Irakli, The Democratic Republic Of Georgia In Diplomatic Relations Of The Great Powers 1918-1921: Pontificia Studiorum Universitas A S. Thoma Aq. In Urbe: Romae, 2017 (MMXVII), Rome, 2017, p. 26:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքով-Միջերկրածովով և Սև ծովով անցումի միջազգայնացմամբ և Արաբիայի չեզոքացմամբ, Հայաստանը, Միջագետքը, Սիրիան և Պաղեստինը, մեր կարծիքով, իրավունք ունեն իրենց առանձին ազգային պայմանների ճանաչման, իսկ 1918 թ. ապրիլին Վիլսոնի ԱՄՆ Կոնգրեսին ներկայացված «14 կետերի» 12-րդ ու 14-րդ կետերը և 1918 թ. հուլիսի 14-ին Պ. Նուբարին ուղարկված Ժ. Կլեմանտոյի նամակը էապես հուսադրեցին հայերին. «Ես ուրախ եմ հաստատելու Ձեզ, որ հանրապետության կառավարությունը, ինչպես և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը, չեն դադարում հայերին դասել այն ժողովուրդների շարքին, որոնց ճակատագիրը դաշնակիցները մտադիր են լուծել համապատասխան հումանիզմի և արդարության բարձրագույն օրենքների հիման վրա»¹: Զ. Ավալովը նշում է, որ «հայերին թվում էր, թեկուզ հենց սկզբից դա ճիշտ չէր և հիմնավոր չէր, որ Եվրոպան և Ամերիկան, Փարիզի «կոնֆերանսը» և ընդհանրապես ճակատագրի բոլոր վճռողները վերաբերվում են իրենց միանգամայն հատուկ ձևով, և որ իրենց հարցը չի կարող միախառնվել, օրինակ, վրացականի հետ»² :

Այդ գործընթացները շաղկապվեցին թուրքական զորքերի նահանջի հետ 1918 թ. նոյեմբերին, որի հեռանալուց առաջ պատերազմ սադրվեց Վրաստանի և Հայաստանի միջև Բոր-չալուի գավառի, Լոռվա համար, որն արագ զբաղեցվեց վրաց զորամասերի կողմից, իրա-գործվեց էթնիկ զտման քաղաքականություն, որպեսզի հայերին հետ քաշի մինչև էթնիկական քարտեզի հին նահանգական սահմանները³: Դրանում էլ հաջողությունների չհասնելով՝ վրացական կառավարությունը Բորչալուի գավառը, որտեղ վրացիները փոքրամասնություն էին (1897 թ. մարդահամարի համաձայն 37% հայ, 30% ադրբեջանցի և 6% վրացի) հայտարարեց վրացական: Ադրբեջանցիները ևս փորձեցին հավակնություններ ներկայացնել այդ շրջանի նկատմամբ, սակայն այդ ուսնձգություններն անարդյունավետ եղան⁴: Վրաստանի տարածքային ամբողջության ձևավորումը իրականացվեց ուժային գործողությունների և մենչևիկյան կառավարության քաղաքական մանիպուլյացիաների համադրման միջոցով՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ անմիջական ուղղորդմամբ: Վրաց տարածքի ձևավորման այդ մեթոդը աչքի չընկավ ինքնատիպությամբ և այն էլ՝ այնպիսի իրավիճակում, երբ հետպատերազմյան ժամանակ ինչպես նոր ծնված, այնպես էլ արևելյան Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի «ոչ շատ նոր» պետությունները (բացառությամբ պարտված երկրների) ձեռնարկեցին իրենց տարածքային ընդարձակումը հարևանների հաշվին կամ էլ ժամանակավորապես անկառավարելի, խոպան հողերի հաշվին, ինչը չէր համատեղվում հաղթող երկրների և Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից հայտարարագրված էթնիկ խմբերի ինքնորոշման իրավունքի հետ, չնայած այդ նույն ժամանակ հյուսիսային և կենտրոնական Եվրոպայի մի շարք վիճարկելի տարածքներում անցկացվեցին հանրահավաքներ, ինչն ավելի շուտ բացառություն դարձավ, քան կանոն, առավել ևս, որ Եվրոպական այդ հանրահավաքները անցկացվեցին արարողակարգային նորմերի կոպիտ խախտումներով և ոչ միշտ էին արտացոլում տեղական բնակչության շահերն ու կարծիքը: Է. Անդերսենի⁵ կարծիքով Վրաստանի տարածքային ձևավորման ընթացքում նշված և ամրագրված սահմանները ոչ միշտ համընկան նրա էթնիկական սահմաններին, ինչը միանգամայն տիպական էր Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում գոյություն ունեցող սահմանների համար: Արդյունքում, ինչպես եզրահանգում է կովկասագետը, այս կամ այն տարածքի Վրաստանի ղեկավարման տակ անցման ժամանակ, որպես կանոն, բնակչությունը կա՛մ ողջունում էր այդ գործընթացը (դա այն դեպքերում, երբ բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին վրացիները), կա՛մ էլ ոգևորություն չէր ցուցաբերում, կա՛մ էլ ընդհանուր առմամբ հանդուրժողաբար էր վերաբերվում (օրինակ, եթե տարածքներում խառը հայ, ռուս, օսեթ և ադրբեջանա-թուրքական բնակչություն էր, մի շարք առանձին դեպքերում էլ բնակչությունը վրաց իշխանություններին դիմավորում էր միանգամայն թշնամաբար՝

¹ St' u Stavridis T., The Armenian Question 1918-20: empty promises, survival and Soviet absorption URL: https://www.researchgate.net/publication/279556219_The_Armenian_Question_1918-20 (Accessed: 21.11.2019):

² St' u Авалов З., Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921. Воспоминания. Очерки. Париж, 1924, с. 70:

³ St' u Архипова Е. В., Граница и общество: спорные территории грузино-азербайджанского пограничья, с. 73: http://www.riatr.ru/2017/2/Russia_and_ATR_2017-2_069-083.pdf, դիտարկել 12/06.2020: Կвинитадзе Г., Мои воспоминания в годы независимости Грузии. 1917-1921 гг., Париж: Умка-Пресс, 1985, с. 229:

⁴ St' u Архипова Е. В., Британский след на Южном Кавказе, «Новая и новейшая история», 2016, № 3, с. 216-223:

⁵ Կանադայի Կալգարիի համալսարանի Կովկասի գծով ռազմաստրատեգիական հետազոտությունների կենտրոնի մասնագետ, քաղաքագիտության և պատմության պրոֆեսոր:

ընդհուպ մինչև անցնելով պարտիզանական պատերազմի տակտիկային (Մեսխեթիայի, Թաոյի և Աբխազիայի ոչ վրացի բնակչության մի մասը), ընդ որում՝ շատ դեպքերում թշնամական ռեակցիան սադրվում էր դրսից՝ Թուրքիայի, ՌԽՖՍՀ-ի և Կամավորական բանակի գործակալների կողմից¹: Հարկ է, սակայն, ասել, որ Անդերսենի այս վերջին պնդումն արդեն լիովին միակողմանի և մասամբ է համապատասխանում իրողությանը, քանզի անդրկովկասյան ազգերի միջև հարաբերությունների էական սրմանը նպաստում և գործնականորեն խրախուսում էին նաև Ֆրանսիան և հատկապես Մեծ Բրիտանիան և այլ ուժեր:

Հենց այդ փոխադարձ անվստահության լարված իրավիճակում և կարծես թե Հայաստանի համար արտաքուստ հարմար դասավորվող արտաքին-քաղաքական իրադրությունում 1918 թ. դեկտեմբերին բռնկվեցին վրաց-հայկական բախումները, որոնք վերաճեցին բացահայտ պատերազմական գործողությունների, որում Հայաստանը հնարավորություն տեսավ որոշելու իր սահմանը Վրաստանի հետ, իսկ վերջինս այն դիտեց որպես բռնության ակտ և ոտնձգություն իր սուվերեն սահմանների նկատմամբ: Այս իրողությունների մասին վրաց հեղինակը Օ. Ջանելիձեն ունի իր սուբյեկտիվ, միակողմանի դիտարկումները: Ըստ նրա՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 9-ին Հայաստանի կողմից կանոնավոր զորամասերը ներխուժեցին Բորչալու և մի քանի օրում օկուպացրին մի շարք կարևոր ռազմավարական դիրքեր՝ նաև հարձակվելով Ախալքալաքի գավառի գյուղերի վրա, որին ի պատասխան՝ վրացական կառավարությունը դեկտեմբերի 18-ին զորահավաք հայտարարեց, և ժողովրդական գվարդիայի ու բանակի զորամասերը շտապեցին առաջնագիծ, որոնց միացան կամավորական զորամասերը, վրացիների հետ միասին՝ Բորչալուի գավառի ադրբեջանական բնակչությունը: Ջանելիձեի կարծիքով շուտով վրացական կողմի առավելությունը ակնհայտ դարձավ, և Շուլավերի մոտ տեղի ունեցած վճռորոշ ճակատամարտում հակառակորդը (այսինքն՝ հայկական զորքը – Վ. Վ.) նահանջեց՝ թողնելով դիրքերը, և Դաշնակցային հրամանատարության ուլտիմատիվ պնդմամբ դեկտեմբերի 31-ին պատերազմը դադարեցրին»²:

Ըստ Դենիկինի՝ «պատերազմող կողմերին պարտադրված պայմանները ծանր էին և անարդար Հայաստանի նկատմամբ. ...կարծես թե դիտմամբ ստեղծվում էին հուզումների և դժգոհության օջախներ...»³: Չնայած հարաբերությունները այնուհետև կարծես թե քիչ շտկվեցին, սակայն վրացական կառավարությունը անգլիացիներին համոզեց, թե կամավորականների մասնակի առաջխաղացումը Սոչիի շրջանում Լօօ կայարանի ուղղությամբ և հայկական առաջխաղացումը թիֆլիսյան ուղղությամբ եղել են «ընդհանուր լայնորեն մտածված պլան՝ ընդդեմ Վրացական Հանրապետության», ինչն էլ համոզիչ եղավ գեներալ Ջ. Ֆորեստյեր-Ուոթերի համար, որ վերջինս, ըստ Դենիկինի, բացահայտ սպառնար ՀՀ արտաքին գործերի մինիստրին, որ եթե հայերը կամավորական բանակի հետ միասին հարձակվեն Վրաստանի վրա, ինքն իր զորքերով հանդես կգա Վրաստանի պաշտպանությամբ⁴: Պատերազմը չվճռեց խնդիրները, սահմանների մասին հարցերը մնացին չլուծված, բայց և այնպես հույսեր մնացին, որ Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովը կլուծի այն⁵, ինչում սպասելիքները չարդարացան: Չեզոք գոտու հյուսիսային սահման հայտարարագրվեց այն սահմանագիծը, որի վրա վրացական զորքերը կանգնել էին գինադարի պահին, այսինքն՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 31-ին՝ 24.00-ին, իսկ հարավային սահմանը անցնում էր Կամենկա գետով՝ Հայաստանին թողնելով Բորչալուի գավառի Լոռու տեղամասի մի փոքր շերտ: Թիֆլիսյան պայմանագիրը չբավարարեց կողմերից ոչ մեկին և կրեց նախնական բնույթ: Դրանում վերապահում արվեց, որ Հայաստանի և Վրաստանի միջև կոնֆլիկտի վերջնական լուծումը պետք է կատարվի Խաղաղության կոնֆերանսում, որում նախատեսվում էր այլ հարցերի հետ մեկտեղ որոշել երկու երկրների միջև ապագա սահմանագիծը⁶:

¹ Андерсен Эндриу, Тающая Грузия: территориальные изменения в годы установления и закрепления советской власти (1921-1944), <https://iberiana.wordpress.com/about/gruzia21-44/>, դիտումը՝ 20.08.2020:

² Janelidze Otari, The Democratic Republic of Georgia 1918-1921, Tbilisi, Institut Pamięci Narodowej 2018: St`u Pamięci Narodowej, https://www.academia.edu/42234413/The_Democratic_Republic_of_Georgia_1918-1921, pp. 53-56, դիտումը՝ 20.08.2020:

³ Деникин А. И., Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918-январь 1919, т. 4, Мн., Харвест, 2002, с. 280:

⁴ Деникин А. И., ук. соч., т. 4, с. 280:

⁵ Janelidze Otari, The Democratic Republic of Georgia 1918-1921, pp. 55-56:

⁶ St`u Кадишев А., Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, Военздат, 1960, с. 173:

Անդրկովկասի քաղաքական լաբիրինթոսում կային այլ շերտեր ևս: Հենց Լոռվա կապակցությամբ դաշնակիցների, նրանց ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունների կողմից 1919 թ. հունվարին կայացրած վճռի կապակցությամբ անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև այն կարևոր փաստը, որ 1919 թ. սկզբից Բաթումիի մարզը զբաղեցվեց Անտանտի զորքերի, գլխավորապես անգլիացիների կողմից, որոնք ի սկզբանե հարց առաջադրեցին Վրաստանի Հանրապետությունում և ողջ Անդրկովկասով միակ երկաթուղագծի նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելու մասին¹. «Վրաց մենշևիկները հավաստիացնում էին լեյբորիստներին, թե Բրիտանական զորքերի ժամանումը Վրաստան 1919 թ. հունվարին բավականության զգացումով է ընդունվել բնակչության բոլոր շերտերի կողմից»²: Օկուպանտների շարքում ներկա էին նաև իտալացիները և ֆրանսիացիները, իսկ ծովից էքսպեդիցիոն կորպուսին պաշտպանում էր հզոր էսկադրան³: Ամեն դեպքում, ինչպես էլ համադրենք աշխարհաքաղաքական իրողությունները և մի շարք փաստեր, ակնհայտորեն ստացվում էր, որ Անտանտի երկրների անմիջական միջամտությամբ Վրաստանը, որը պատերազմը տանուլ էր տվել, դիվանագիտական բեմահարթակում այդ որոշման շնորհիվ շահող դուրս եկավ, որն այնուհետև զարգացրեց:

Այս առումով ռացիոնալ արժևորման գնահատումներ կան Է. Անդերսենի և Գ. Պարխուլաձեի մոտ. «Հայաստանի քաղաքական դեկավարության միամտությունը արտահայտվեց և հարավկովկասյան հարևանների՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների զարգացման մեջ... Եվ այստեղ Հայաստանի առաջնորդները ենթադրության եկան, որ ծագած տարածքային բախումները մեծ տերությունների կողմից կլուծվեն իրենց օգտին որպես հատուցում և շնորհակալություն հայկական ջանքերի համար պատերազմի ժամանակ և ըստ այդմ՝ հրաժարվեցին հարևանների հետ դրանք բանակցությունների միջոցով լուծելուց: Այդպիսի մոտեցման արդյունքում 1918 թ. վերջին Վրաստանի հետ Հայաստանի տեղի ունեցած ռազմական բախումը զգալի վնաս հասցրեց երկուսին էլ, իսկ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սկսվեց երկարատև «հիբրիդային» պատերազմ վիճելի տարածքներին՝ Ղարաբաղին, Ջանգեզուրին և Նախիջևանին տիրելու համար, որն ուղեկցվեց դաժանագույն էթնիկական գտումներով և մասամբ ընդմիջարկվեց միայն երկու հանրապետությունների անկմամբ: Այդ բախումների ընթացքում բրիտանական զինված ուժերի հրամանատարությունը, որի վրա դրված էր Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանի վրա հսկողության իրականացումը (Օսմանյան կայսրության նախկին տարածքներ, Կովկաս և Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջան), «օբյեկտիվ և ազնիվ միջնորդի» դերի ստանձնումը, փաստացի կանգնեցին նավթով հարուստ Ադրբեջանի կողքին՝ մասնավորապես Ղարաբաղյան հարցը վճռելով վերջինիս օգտին⁴»:

Դա գրեթե կրկնվեց Երրորդ հանրապետության տարիներին, մանավորապես 2018-2020-ական թթ., երբ ՀՀ կառավարությունը արտաքին-քաղաքական ռազմավարությունում և հաշվարկներում համաաշխարհային տարբեր ուժերի դրդմամբ կտրուկ շրջադարձերի դիմեց ու հայտնվեց նախկին անտանտյան-եվրոպական երկրների ու ԱՄՆ ազդեցության տիրույթում, Ռուսաստանի հետ էլ՝ անորոշության և ոչ հստակ դիրքորոշման դաշտում, իսկ արդյունքում մեկուսացվեց և լքվեց: Ի վերջո, դեռևս 1990-ական թթ. կեսերից սկսած՝ հինավուրց Հայոց արևելից կողմանց երկու նահանգների՝ Արցախի և Ուտիք-Գարդմանքի համապատասխան անբաժանելի մասերը շուրջ 30 տարի «Գրավյալ կամ օկուպացվող» անընդմեջ անխոհեմաբար անվանող հայկական կառավարությունը (որին էապես տուրք տվեց հայ գիտական հանրությունը, որը Ադրբեջանին շռայլաբար նվեր տվեց) երկիրը ներքաշեց համաաշխարհայինացման անկախատեսելի գործընթացների և հայադրբեջանական քաղաքական հակամարտության մեջ, որին հաջորդած պատերազմում «օբյեկտիվ և ազնիվ միջնորդների» դեր ստանձնած ՄԱԿ-ը, եվրոպական երկրները,

¹ «Демократическое» правительство Грузии и английское командование. Беседа председателя правительства Н. Н. Жордания с генералом Боуд, начальником английской железнодорожной линии. 6 февраля 1919 г., Мемуары грузинской социалистической делегации на Люцернской конференции для рабочей фракции палаты общин // КА. М-Л., 1927, т. 2 (21), с. 169: /«Красный архив», М.; Л., 1927, Т. 2 (21), с.125-127:

² «Демократическое» правительство Грузии и английское командование, с. 169:

³ 1920 թ. հունիսի 9-ի Ս. Մ. Կիրովի կողմից Վ. Ի. Լենինին ուղղված հեռագրում հայտնվում էր Բաթումիում գտնվող բրիտանական օկուպանտների ագրեսիվ մտադրությունների մասին, տե՛ս Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.), Сост. С. Д. Беридзе, Тбилиси, Гос. изд-во «Сабчота Сакартвело», 1958, с. 579:

⁴ Andrew Andersen and George Partskhaladze, Новый виток Карабахского Конфликта В Контексте Армяно-Российских Отношений. October 10, 2020, տե՛ս <https://www.academia.edu/44305785/>, դիտումը՝ 16.12.2021:

մանավորապես Մեծ Բրիտանիան և նրա հոգևորդի ԱՄՆ-ն ՆԱՏՕ-ի ռազմական պատրաստության բովոյ անցած և մինչև ատամները միլիտարիզացված Ադրբեջանին հնարավորություն տվեցին ետ գրավելու Արցախի մեծ մասը, հագուտ Ադրբեջանի՝ կատարելու Հայաստան-Ադրբեջանի միջպետական սահմանագծի լուրջ վերագծումներ՝ վերջինիս համար ապահովելով ռազմավարական էական առավելություններ:

1920-1921 թթ. Վրաստանում ՌԽՖՍՀ ռազմական կցորդ, գեներալ Պ. Սիտինը այսպես է ներկայացնում ստեղծված վիճակը. «Ախալքալաքի գավառի Բորչալուի հարավային մասի համար տարածքային վեճերի հետևանքով ծագած 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմը, հայերի կոտորածը Ադրբեջանում, թաթարների և հայերի քաղաքական նվաստացումը Վրաստանի սահմաններում, մուսուլմանների հալածանքները Հայաստանում, և վերջապես, քաղաքական և տնտեսական հարաբերություններում ռուսների նվաստացված վիճակը ողջ Անդրկովկասում հանդիսացան երկրամասում նոր կառուցվածքի և երրորդ՝ բոլորի համար հեղինակավոր իշխանության հետևանք: Այդպիսի տարածայնությունների տնտեսական հետևանքները երկրամասում բազմաթիվ են: Վրաստանը, իր տիրապետության տակ ունենալով Սևծովյան նավահանգիստները և դրանց տանող տարանցիկ ուղիները, իր հայեցողությամբ և քաղաքական ճնշման շահերից ելնելով, տնտեսական ծանր հարկերով արգելափակում էր Բաքվից նավթի արտահանումն ու պարենամթերքի ներմուծումը Հայաստան՝ գավթելով իր տարածքի վրա գտնվող ռուսական, համաերկրամասային և ռազմաճակատային ողջ ունեցվածքը, որը, բնականաբար, կենտրոնացվել էր համաերկրամասային կենտրոնում՝ Թիֆլիսում (համբարակային, քաղաքների միության, գեմստվային, զինանոցի, Անդրկովկասյան երկաթգծերի գլխավոր արհեստանոցների) և դրանով իսկ երկու ուրիշ հանրապետություններին դնելով անելանելի վիճակում, նրանց զրկելով ամեն տեսակի պաշարներից և տեխնիկական միջոցներից (Ադրբեջանը ինչ-որ կերպ դուրս եկավ այդ վիճակից Բաքվում գտնվող պաշարների և տեխնիկական սարքավորումների շնորհիվ՝ չնայած դժվարություններին): Ադրբեջանը նավթ բաց չէր թողնում, և վերջինիս երկաթգծերը չէին կարողանում անխափան գործել: Կարելի է բերել անհաշիվ օրինակներ, զանազան քաղաքական տնտեսական միջոցառումներ բերել, որոնք հանգեցրին ժողովրդական զանգվածների աղքատացմանը, տնտեսական ձգնաժամի և գլխավորը՝ ազգամիջյան հարաբերությունների սրմանը»¹:

Այդ պայմաններում «երրորդ» ուժի դերում հանդես եկան Անտանտի երկրները, որոնց համար 1918 թ. Կովկասը Ռուսաստանի հարավային տարածք էր, որի վրա ցանկացած տեղական բախում կարող էր քաղաքացիական կռիվների մեջ ներքաշված երկրում առաջ բերել քաղաքական ուժերի նոր վերադասավորումներ և «բախումնայնության նոր մակարդակի» դրսևորում: Անդրկովկասում անցկացնելով կրկնակի ստանդարտների քաղաքականություն՝ անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները, նրանց ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունները ձգտեցին խուսանավել Դեմիկինի կամավորական բանակին և նոր ձևավորված ազգային պետություններին աջակցության ցուցաբերման միջև՝ նպատակ հետապնդելով արգելափակել բոլշևիզմի տարածումը: Զ. Ավալովի կարծիքով 1918-1919 թթ. «անգլիացիներին ավելի շատ հետաքրքրում էր Ռուսաստանի միասնության և կարգի վերականգնման հարցը, քան թե Վրաստանի կամ Հայաստանի անկախությանը աջակցելը»²: Այսպիսով, Անդրկովկասում ազգային շինարարության հարցը, որը մինչև 1918 թվականը անկյունաքարային նշանակություն չուներ, արդիականանում է բոլշևիկների կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կնքմամբ, ինչն էլ հանգեցրեց Անդրկովկասյան կոնֆեդերացիայի քայքայմանը և տարածքավեճերի ծագմանը և խորացմանը՝ դրանց արհեստածին սրմամբ:

Կենտրոնանալով ցանկացած եղանակով իրենց դիրքորոշումները պաշտպանելու վրա՝ Հայաստանը և Վրաստանը ձգտում էին վեճի մեջ ներքաշել երրորդ կողմի, ընդ որում՝ Հայաստանը իր հաշվարկները կառուցում էր Դեմիկինի կամավորական բանակի և դաշնակիցների, Վրաստանը՝ Գերմանիայի կամ էլ Անտանտի երկրների վրա: Հենց դա նկատի ուներ նաև Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Կուբանի կառավարությունում, որ Կամավորական բանակը իրականացնում է Ադրբեջանի և Վրաստանի բլոկադա, իսկ Հայաստանին՝ Նովոռոսիյսկով և Բաթումիով մատակարարում հացով և ռազմամթերքով, որից ելնելով՝ ադրբեջանցի Ս. Ալիևան որոշակիորեն պնդում է,

¹ St' u Ганин А. В., Советская военная разведка в Грузии в 1920–1921 годах. Миссия Павла Сытина. Миссия Ситина, Государственное управление. Электронный вестник, Выпуск № 43. Апрель 2014 г., с. 243:

² St' u Авалов З., Независимость Грузии в международной политике, 1918-1921, с. 162:

թե Հայաստանը Կամավորական բանակի ավանգարդն էր «Ադրբեջանի դեմ պայքարում, որը վաղ թե ուշ պետք է զբաղեցվեր Կամավորական բանակի կողմից»¹:

Եվ քանի որ Անդրկովկասում ցարիզմը թողել էր ծանր ժառանգություն, չկարգավորված սահմաններ, դրանք դարձան հակամարտության լուրջ աղբյուր՝ առաջ բերելով լուրջ բախումներ Անդրկովկասում: Ժողովուրդները, 1918 թ. կեսերին կանգնելով անկախության խնդրի առաջ, ամեն մեկն առաջնային իր շահերից ելնելով, փորձեցին դաշինքներ ձևավորել: Հենց այդ հանգամանքն էլ պայմանավորեց Վրաստանի մերձեցումը Ադրբեջանի հետ, վերջինս գնաց փակ համագործակցությունների ուղով՝ առաջին քայլն անելով 1918 թ. նոյեմբերին, հրավիրելով կովկասյան ժողովուրդների կոնֆերանս՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնականների հանրապետությունների մասնակցությամբ, որի հիմքում ներքուստ ընկած էին բուն վրացական շահերը: Քաղաքական կողմնորոշումներում տարակարծությունները քայքայեցին և տեղ չթողեցին տնտեսական կարիքների ու գեոռազմավարական շահերի մեկտեղման համար, իսկ համագործակցություն չստացվեց այն ձևով, ինչ առաջարկում էր Վրաստանը: Այդուհանդերձ, ինչպես կարծում է Օթար Ջաննելիձեն, Վրաստանի և Ադրբեջանի համագործակցությունը պաշտպանության բնագավառում ծայրահեղորեն կարևոր դարձավ, և վերջիններս 1919 թ. հունիսին կնքում են ռազմական համաձայնություն երեք տարի ժամկետով՝ միացյալ զինուժով պաշտպանելով երկու հանրապետությունների ազգային² անկախությունը և տարածքային անխախտելիությունը վտանգի և այլ երկրների ագրեսիայի դեպքում, ինչը քննարկվեց և հավանության արժանացավ Ադրբեջանի պառլամենտի կողմից 1919 թ. հունիսի 27-ին: Հատուկ կետով տեղ էր թողնվում պաշտպանական համաձայնագրին Հայաստանի Հանրապետության միանալու համար, սակայն Հայաստանը չհետևեց դրան³:

Նույն հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Գ. Մարխուլիան ևս պնդում է Հայաստանի ջանքերի մասին գրավելու Վրաստանի և Ադրբեջանի պատմական մասերը՝ հենվելով այլ տերությունների աջակցության վրա, ասելով, թե Քաջագունու կառավարությունը մտադրություն ուներ ՀՀ-ին միացնել գրեթե ողջ Արևելյան Վրաստանը, նույնիսկ Թիֆլիսը: Այդպիսի ցուցում ունենալով, Մարխուլիայի պնդմամբ, հայկական զորքերը հանկարծակի, առանց պատերազմի հայտարարման ներխուժեցին Վրաստանի սահմանները, սակայն հայերը իրենց կողմից առաջ քաշված հաշվարկներում սխալվեցին, ճանապարհը դեպի Երևան բաց էր, սակայն այդ ժամանակ հայերին օգնության եկան Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները, որոնց պահանջով էլ վրացական զորքերի առաջխաղացումը կասեցվեց, և հենց նրանց օգնությամբ էլ 1919 թ. սկզբին ստեղծվեց Լոռու չեզոք գոտին⁴: Եվ այսպես 1918 թ. վերջին բռնկված հայ-վրացական ռազմական բախումը հանգեցրեց Լոռու չեզոք գոտու ձևավորման բրիտանական տարբերակին՝ զգալի վնաս հասցնելով հայ-վրացական հարաբերություններին և նրանց հեղինակությանը, չնայած ՀՀ կառավարությունը 1919 թ. երկրորդ կեսին և 1920 թ. ընթացքում գործնականում համաձայնվեց հանել Ախալքալաքի նկատմամբ իր պահանջները⁵ պայմանով, որ գավառը պետք է գտնվի դաշնակից երկրների հսկողության ներքո, և հայերի մասնակցությունը տեղական ինքնակառավարմանը երաշխավորվի⁶: Այդ ընթացքում, բնականաբար, դաշնակիցները օգտվեցին ռուսների բացակայությունից և իրենց կողմից սերմանված բախումներից, փորձեցին համատեղ ուժերով տնօրինել Անդրկովկասի՝ քառսից ծնված թույլ, դեռ բավականաչափ չամրացած հանրապետությունների ձակատագիրը՝ Սպիտակ Ռուսաստանը ամեն կերպ տրամադրելով ընդդեմ մեծամասնական շղարշի տակ հայտնված Ռուսաստանին: Եվ այդուհանդերձ, ինչպես ոչ առանց հիմքի նշում է ռուս հետազոտող Յու. Մ. Գալկինան, դեռևս 1918 թ. աշնան տազնապալից իրադարձությունները խորհրդային ղեկավարությանը դրդեցին քայլեր ձեռնարկելու նախկին դաշնակիցների դեմ, որոնք Ռուսաստանում ծավալել էին հետախուզական, տեռորիստական և դիվերսիոն

¹ St' u Алиева Севиндж Исрафил Гызы, Азербайджан и народы северного Кавказа (XVIII – начало XXI вв.). Баку, Издательский дом "Şərq-Qərb", 2010, с. 374:

² Janelidze Otar, The Democratic Republic of Georgia 1918-1921, pp. 54-56:

³ Մանրամասն տե՛ս Азербайджанская Демократическая Республика. Армия (Документы и материалы), Баку, Изд-во «Азербайджан», 1998, с. 108-110, 113-121:

⁴ St' u Мархулия Гурам, Армянская национальная идея и их проявления в геоисторическом аспекте, «Кавказ и Мир». Международный научный журнал, № 11, Тбилиси, 2011, с. 229:

⁵ St' u Kazemzadeh F., The Struggle for Transcaucasia, p. 181:

⁶ St' u Hovannisian R., The Republic of Armenia, Los Angeles, 1982, Vol. I, p. 120:

ակտիվ աշխատանքներ¹: Անդրկովկասի ռազմակալումը անգլիացիների կողմից նշանակալիորեն փոխեց Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական կուրսը, քանզի վերջիններիս դուր չէր գալիս հայերի ռուսոֆիլությունը²: Սակայն շուտով հերթական անգամ փոխվեց հայկական ղեկավարության «օրիենտացիան»: Կրկին նկատվեց ձգտում դեպի Ռուսաստանը, քանզի դաշնակիցները չէին կարողանում հայ ժողովրդին պատնեշել բացահայտ ազգասպանությունից, որն իրագործվում էր ողջ Անդրկովկասով մեկ: Հայաստանին մասնավորապես հետաքրքրում էր անգլիացիների դիրքորոշումը «էթնիկական, տնտեսական, ֆինանսական, ռազմական այլ տեսանկյուններից և այլն»³:

Իսկ կամավորական ուժերը, որոշակի նկատառումներով և շահերից ելնելով, չկարողացան անտարբեր մնալ հայ ժողովրդի դժբախտությունների նկատմամբ, և չնայած սեփական դժվարություններին՝ Դենիկինը կարգադրեց Հայաստան ուղարկել հարյուր հազարավոր փուխ հաց և մի քանի միլիոն փամփուշտ: Հայաստանի Հանրապետության հետ միությունը, ինչպես ընդունել էր ինքը՝ Դենիկինը, փոխշահավետ էր. Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերից ստանալով գործնական-արդյունավետ օգնություն՝ հայերը զգալիորեն զսպեցին Կրաստանի և Ադրբեջանի ռազմաշունչ մոլուցքը⁴: Այդ մասին հիշելով՝ Դենիկինը գրում է. «Այսպիսով, մեր «դաշինքը Հայաստանի հետ», որն այդպես վախեցրել էր վրացիներին և դուր չէր գալիս անգլիացիներին, վրացական լեգեոններից մեկն էր: Սակայն այն մեզ, անկասկած, մեծ ծառայություն մատուցեց՝ շեղելով ուժերը և զգալի չափով զսպելով Ադրբեջանի և Կրաստանի ռազմատենչ մոլուցքը, որը իր թիկունքը դեպի հյուսիս հարձակվելիս համարում էր բաց հայկական բանակի հարձակման համար»⁵: Միաժամանակ կամավորական հրամանատարությունը չէր կարող չնշել այն փաստը, որ ռուսների նկատմամբ վերաբերմունքը Հայաստանում ավելի բարենպաստ էր, քան որևիցե այլ տեղ⁶:

Դժվար է չհամաձայնել Ջ. Ավալովի հետ, որ «Մեծ տերությունները Բորչալուի կամ Ախալքալախի գավառի հարցի նկատմամբ մինչև 1919 թվականը ոչ մի առնչություն չունեին, և նրա կարծիքով տարածքային խնդիրներն ու սուվերենացման հարցը անդրկովկասյան պետությունները հնարավորություն ունեին որոշելու չկայացած 1918 թ. նոյեմբերի կոնֆերանսում՝ ափսոսանք հայտնելով, որ հնարավոր չեղավ պահպանել Անդրկովկասյան միությունը՝ Կոնֆեդերացիան, որը կարող էր տրանսպորտային միջանցք դառնալ Եվրոպայի և Ասիայի միջև, ինչպես նաև ծառայել որպես բնական բուֆեր Ռուսաստանի և արևելքում Անգլիայի տիրույթների միջև: Այսինքն՝ Անդրկովկասյան տան գոյությունը, ըստ Ջ. Ավալովի, կարող էր տարածքային հարցերը դարձնել ոչ այդքան հիվանդագին ընդունելի, որ 1918 թ. կոնֆերանսում կարելի էր բարձրացնել Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի սուվերենիտետի հարցը, բայց ոչ «տեղական մակարդակի» խնդիրները⁷: Եվ կարծես թե որոշ հիմքեր կային, որոնք կարող էին հաստատել Ավալովի քիչ թե շատ հավասարակշռված ենթադրությունները. 1919 թ. նոյեմբերի 3-ին Թիֆլիսում կնքվեցին երկու կարևոր պայմանագրեր Կրաստանի և Հայաստանի Հանրապետությունների միջև, որոնցից առաջինը վերաբերում էր նրան, որ բոլոր վեճերը պետք է լուծվեն փոխադարձ համաձայնության կամ արբիտրաժի միջոցով, իսկ երկրորդ համաձայնությունը տարանցման մասին էր, որը նախատեսում էր ազատ տարանցման իրավունք երկու հարևան հանրապետությունների միջև՝ նախատեսված երեք տարվա համար: Սակայն սրընթացորեն զարգացող իրադարձությունները փոխեցին աշխարհաքաղաքական իրավիճակն Անդրկովկասում, 1920 թ. Սևրի որոշումները կարծես մեկնարկային դարձան թուրքական ագրեսիայի համար, և հենց Օ. Ջանելիձեի կարծիքով Մոսկվան ձեռնարկեց թուրքական ագրեսիայի «կասեցումը»՝ միաժամանակ վերջ դնելով հայկական անկախությանը, իսկ այդ ընթացքում՝ 1920 թ. նոյեմբերի կեսին, Կրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության և Անկարայի միջև տեղ գտան առաջին պաշտոնական շփումները, որոնք, հեղինակի պնդմամբ, հենված էին տարածաշրջանային նոր ռեալությունների վրա⁸:

¹ St' u Galikina Yu. M., Французская военная миссия в России в событиях 1917-1918 гг.: В сб. Русский Сборник: Исследования по истории России / Ред.-сост. О. Р. Айрапетов, Ф. А. Гайда, И. В. Дубровский, М. А. Колеров, Брюс Меннинг, А. Ю. Полунов, Пол Чейсти. Т. XXVIII. М.: Модест Колеров, 2020, с. 205:

² St' u Denikin A. I. ук. соч., т. 4. с. 247:

³ St' u նույն տեղում, էջ 251:

⁴ St' u նույն տեղում, էջ 253:

⁵ Նույն տեղում, էջ 321:

⁶ St' u նույն տեղում, էջ 413:

⁷ St' u Авалов З. Независимость Грузии в международной политике, с.168-172:

⁸ Janelidze Otari, The Democratic Republic of Georgia 1918-1921, p. 58:

Սակայն հենց այդ հանգամանքներն էլ չարաղետ դեր խաղացին Անդրկովկասի ճակատագրում:

Քերզոնի տեսանկյունից Հարավային Կովկասն ուներ առաջնակարգ նշանակություն բրիտանական գաղութային կայսրության համար առաջին հերթին իր աշխարհագրական դիրքով, որը հնարավոր էր դարձնում երեք կովկասյան հանրապետությունները (Վրաստան, Հայաստան և Ադրբեջան) դիտել որպես «արգելափակիչ պատնեշ»՝ ընդդեմ ռուսական և թուրքական էքսպանսիայի Մերձավոր Արևելքում և Հնդկաստանում¹՝ հաշվառելով նաև հարավկովկասյան տարածաշրջանի հարուստ նավթային հանքատեղերի և այլ ռեսուրսների հանգամանքը: Հարավկովկասյան պետությունների դիվանագիտության լուրջ պարտությունն էր 1920 թ. ապրիլի 19-ից ապրիլի 26-ը Սան Ռեմոյի կոնֆերանսի ձախողումը, որի ընթացքում Վրաստանի և Հայաստանի պատվիրակությունները տարածքային վեճերի լուծման շուրջ համաձայնության չկարողացան գալ, ինչն էլ առիթ տվեց մեծ տերությունների կառավարություններին հրաժարվել իրենց բոլոր առանց այն էլ մշուշոտ խոստումներից՝ աջակցելու անդրկովկասյան հանրապետություններին ընդդեմ Խորհրդային Ռուսաստանի և Քեմալական Թուրքիայի ագրեսիայի²: Այդ պահից դեռևս անկախ Հարավկովկասյան հանրապետությունները (Ադրբեջանն արդեն խաղից դուրս էր մնացել) եվրոպական տերությունների կողմից թողնվեցին ճակատագրի քմահաճույքին³:

Այսպիսով, 1920 թ. գարունը նշանավորվեց Լ. Ջորջի հայեցակարգի հաղթանակով Սևծովյան ավազանում բրիտանական քաղաքականության հարցում: Բրիտանական վարչապետի հաստատագրմամբ Հարավային Կովկասի գրավումը Սովետների կողմից լուրջ վտանգ չի ներկայացնում Միացյալ Թագավորության տիրապետության համար Հնդկաստանում և Միջագետքում բոլշևիկյան քաղաքացիական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանի թուլության հետևանքով⁴: Դա իրապես իր մեջ հիմք ուներ, 1920-ական թթ. սկզբին ՌԽՖՍՀ-ն չափից ավելի արյունաքամ էր եղել, որ կարողանար ընդարձակել իր ազդեցության գոտին 1877 թ. Ռուսաստանի կայսրության սահմանների շրջանակից դուրս⁵, չնայած Ռուսաստանը չհրաժարվեց իր՝ դարերով որդեգրած ռազմավարությունից և համառ քայլեր ձեռնարկեց Անդրկովկասը կրկին իր ազդեցության ոլորտի մեջ առնելու, որում նա հարկադրված էր հաշվի նստել Մ. Քեմալի գլխավորությամբ հզորացած Թուրքիայի հետ, որին աջակցման հարցում անմասն չմնացին նաև Անտանտի մյուս երկրները՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, և նրանց միացած ԱՄՆ-ն: Հարավկովկասյան հանրապետություններին աջակցության դադարեցման մասին վերջնական որոշումը դաշնակից տերությունների կողմից կայացվեց Սան Ռեմոյի վեհաժողովից հետո, որտեղ Հայաստանի և Վրաստանի պատվիրակությունները չկարողացան միմյանց հետ կոնսենսուսի գալ, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի կառավարության հետ, որին կոնֆերանսում ներկայացրել էր ԱԳ նախարարի տեղակալ լորդ Ռոբերտ Վանսիտարը⁶:

Ըստ էության, այս վերջին հանգամանքի հաշվառումից ելնելով՝ կարելի է պնդել, որ Անտանտի երկրները, որպես դաշնակիցներ շահելով Առաջին աշխարհամարտում Գերմանիայի և Թուրքիայի դեմ պատերազմը, սակայն ներքուստ շահագրգռված չլինելով Ռուսաստանի հզորացմամբ և քաղաքացիական պատերազմի մեջ ներքաշված երկրում ամեն կերպ խրախուսելով անջատողական տրամադրությունները, իբր թե բոլշևիզմի վտանգի դեմ պայքարելու նպատակներից ելնելով, խրախուսեցին երկու ու բազմաթիվ Ռուսաստանների գոյությունը և պայքարը նրանց միջև: Հենց իրենք էլ դրդեցին քեմալական ուժերին և արդեն 1919-1920 թթ. սահմանագծերում աստիճանաբար ուշքի եկող Ռուսաստանին զնալու մերձեցման ռազմաքաղաքական ոլորտներում և միմյանց աջակցելու. 1920 թ. սեպտեմբերի 17-ին Նովոռոսիյսկ ժամանեց թուրքական «Այդին-Ռեյս» իրետանանավը, իսկ հոկտեմբերի

¹ St' u Hovannisian R., The Republic of Armenia, Los Angeles, 1982, Vol. I, p. 269:

² St' u Авалов З., Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921, у.к., с. 270-276:

³ St' u Андерсен Э., Московский договор 7 мая 1920 г. и государственные границы Грузии в 1920-21 гг., с. 4: (DOC) Московский Договор 7 мая 1920 г. и границы Грузии ... www.academia.edu > Московский_Договор_7_мая_1920, դիտումը՝ 20.08.2021:

⁴ St' u Андерсен Э., Московский договор 7 мая 1920 г. и государственные границы Грузии в 1920-21 гг., с. 4, նաև՝ J. Rose, "Batum as Domino, 1919-1920: The Defence of India in Transcaucasia" in The International History Review, Vol. 2, No. 2 (April, 1980), pp. 271-272:

⁵ 1922 թ. հաստատված խորհրդա-թուրքական սահմանը համընկնում էր 1877 թ. սահմանագծի հետ՝ ի բացառյալ թուրքերի կողմից անրագրված Սուրմալուի գավառի Արարատ լեռով և Բաթումի քաղաքով՝ Հյուսիսային Աջարիայի հետ միասին:

⁶ St' u Андерсен Э., Московский договор 7 мая 1920 г. и государственные границы Грузии в 1920-21 гг., с. 4:

17-ին՝ «Փրեվեզ» համանման հրետանավակը: Մուստաֆա Քեմալի կառավարությունը խորհրդային հրամանատարությանը տրամադրեց այդ նավերը գեներալ Վրանգելի դեմ պայքարելու համար, իսկ այդ նավերի անձնակազմին նոյեմբերի 12-ին «Շան» տրանսպորտային միջոցով ետ տարավ¹:

Գրեթե այդպիսի արդյունք ստացվեց նաև վրացա-խորհրդային մոսկովյան 1920 թ. մայիսի 7-ի պայմանագրի պարագայում, որի IV հոդվածը հաստատում էր Վրաստանի իրավունքը ողջ Բորչալուի գավառի նկատմամբ, ներառյալ Չեզոք զոնան և վերջինիս 1918 թ. Թիֆլիսի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությանը թողած հարավային մասը²: Փաստորեն՝ 1920 թ. մայիսի 7-ի Մոսկովյան խորհրդա-վրացական պայմանագրում վերապահումներ արվեցին Վրաստանի փաստական սահմանների առումով, մասնավորապես Հայաստանի հետ վիճարկելի Կարսի մարզի Արդահանի օկրուգում: Պայմանագիրն անտեսեց Վրաստանի և Հայաստանի միջև սահմանը, որը ստորագրման պահին Բորչալուի գավառում չէր համընկնում Թիֆլիսի նահանգի հարավային սահմանագծի հետ³: Բացի դրանից՝ Մոսկովյան պայմանագրի IV հոդվածը, որը Վրաստանին «տվեց» ողջ Թիֆլիսի նահանգը, ներառյալ Հայաստանի հետ վիճարկելի տարածքները Բորչալուի գավառում, որոշակի առումով և չափով ձերբազատեց Վրաստանի կառավարության ձեռքերը, ինչը հանգուցալուծվեց թուրք-հայկական պատերազմի թեժ պահին՝ 1920 թ. նոյեմբերին, երբ ինչպես արդարացիորեն նշում է ժամանակակից առաջատար հետազոտողներից Վ. Մ. Մուխանովը, խառնվել կոնֆլիկտին Մեծ տերություններից ոչ մեկը ցանկություն չունեցավ. Հայաստանը թողնվեց ձակատագրի քմահաճույքին⁴: Իսկ խորհրդային Ռուսաստանն էլ եղավ Թուրքիային ակտիվ օժանդակողի դերում, որի մասին չափազանց գունեղ են 2021 թ. մարտի 16-ին Թուրքիայի մեծ Ազգային ժողովում Թուրքիայում Ռուսաստանի Դաշնության դեսպան Ա. Վ. Երշովի կողմից բերված ծանրակշիռ փաստերը. «Անտանտի և նրա դաշնակիցների դեմ այդ պատերազմում թուրքական զորքերի կողմից օգտագործված բոլոր փամփուշտների կեսից ավելին, յուրաքանչյուր չորրորդ հրացանը, յուրաքանչյուր չորրորդ հրետանին և յուրաքանչյուր հրետանապարկը ներմուծվել են խորհրդային Ռուսաստանից:

Անկարայի կառավարության կողմից Գերմանիայում գնված 22 ինքնաթիռը Թուրքիա են հասցվել Ռուսաստանի տարածքով առանց որևիցե մաքսային և հարկային տուրքերի: Նովոռոսիյսկի նավահանգստից «Շախին» նավով մեծ գաղտնիությամբ ինքնաթիռները արագ հասցվել են թուրքական ափամերձ գոտի: Ինքնաթիռների առաքումը համընկավ թուրքական բանակի հարձակմանը, դրանք հաջողությամբ կիրառվեցին անատոլիական ձակատում:

Նույն ձևով Նովոռոսիյսկից Թուրքիա ուղարկվեց զենք և զինամթերք: Սևաստոպոլի և Ինեբուլուի միջև դիվանագիտական պատվիրակությունների և բանազնացների փոխադրության համար օգտագործվել են երեք խորհրդային ստորջրյա նավեր»⁵: 1920 թ. մարտի 27-ին ֆրանսիական մարշալ Ֆոշը գրել է թուրքական կառավարությանը. «Ամեն գնով շարունակվող Ռուսաստանի ծովային մատակարարումները, ինչպես նաև թուրքական ժողովրդի աննախադեպ ինքնազոհաբերությունը նրանց երբեք դժվար դրության մեջ չեն դնի»: Ժամանակակից հետազոտողների տվյալներով, ընդհանուր առմամբ, Ռուսաստանը Թուրքիայի ազգային-ազատագրական շարժմանը ցուցաբերել է մոտ 80 միլիոն թուրքական ոսկե լիրայի չափով օգնություն, որը 1920-ական թթ. սկզբին կազմում էր Մեջլիսի բյուջեի կեսից ավելին:

Սովետական մասնագետները օգնել են կարգավորելու ռազմական արտադրությունը. նրանց ղեկավարությամբ կառուցվեցին երկու վառոդի ֆաբրիկա, Ռուսաստանը ցույց է տվել ֆինանսական օգնություն դաշտային տպարաններ և կինոսարքավորումներ ձեռք բերելու համար: Մ. Վ. Ֆրունզեն Տրապիզոնում թուրքական իշխանություններին է հանձնել 100 հազար ռուբլի ոսկով հաշվարկով գումար՝ ռազմաձակատում ծնողներին կորցրած

¹ St'u Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. Л., 1925, т. 3. Юго-Запад, с. 345:

² St'u Эндрю Андерсен, Московский договор 7 мая 1920 г. и государственные границы Грузии в 1920-1921 гг., с. 6-8, 11, 14, 1, 22:

³ St'u Эндрю Андерсен, Московский договор 7 мая 1920 г., с. 1, 6-8, 11, 14, 22:

⁴ St'u Муханов В. М., Кавказ в переломную эпоху (1917–1921 гг.), М.: Модест Колеров, (SELECTA. XXVII) 2019, с. 142:

⁵ St'u [Посольство России в Анкаре Rusya Büyükelçiliği Ankara](https://www.aravot-ru.am/2021/03/16/352472/): <https://www.aravot-ru.am/2021/03/16/352472/>, դիտումը՝ 22.08.2021:

երեխաների համար որբանոց կառուցելու: Հենց դա նկատի ունենալով՝ նշվում է Մ.Ք. Աթաթյուրքի Լենինին ուղղված նամակի մասին. «Պատմության հետ ընդհանուր կապի առումով, լցված արյունոտ պատերազմների աղմուկով, որոնք հարյուրամյակներով տեղի են ունեցել թուրքերի և ռուսների միջև, մեր միջև այդպիսի արագ հաշտեցումը ապշեցրեց այլ ազգերին: Թուրքիան ավելի մոտիկ է Ռուսաստանին, հատկապես վերջին ամիսների Ռուսաստանին, քան Արևմտյան Եվրոպային: Թուրքիան չի նահանջի իր կուրսից Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ, և հակառակի մասին բոլոր լուրերը զուրկ են հիմքից: Ես վստահեցնում եմ ձեզ, որ մենք երբեք չենք ստորագրի համաձայնագիր և չենք մտնի այլանսի մեջ ուղղակիորեն կամ անուղղակի ուղղված ընդդեմ Խորհրդային Ռուսաստանի»¹: Իսկ Վրաստանն էլ, օգտվելով Հայաստանի Հանրապետության համար ստեղծված այդ ծանր իրավիճակից, որն ընդունում է անգամ վրացամետ Է. Անդերսենը, պարզապես անեքսիայի ենթարկեց ողջ Լոռու տեղամասը²: Եվ արդյունքում լրիվ ռազմական ջախջախման և Քեմալական Թուրքիայի կողմից հայկական տարածքի սրընթաց զավթման իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը թույլ տվեց Վրաստանի զորքերին ժամանակավորապես՝ 3 ամսով զբաղեցնել Լոռվա չեզոք գոտին՝ իբր թե այն թուրքերի կողմից գրավել թույլ չտալու համար: Սակայն նոյեմբերի 16-ին վրացական զորքերը ոչ միայն գրավում են Չեզոք գոտին, այլև տեղաշարժվում ավելի առաջ՝ դուրս գալով նախկին Թիֆլիսի նահանգի հին սահմանագծին, որը Վրաստանում համարվում էր անվիճարկելի և արդար սահման՝ երկու հարավկովկասյան հանրապետությունների միջև³ ավելացրած դրան նաև այն, որ դա հաստատվեց նաև Մոսկվայի պայմանագրով, և այդպիսով Վրաստանի կողմից հսկողության տակ առնվեց Բորչալուի գավառի ողջ նախկինում վիճարկելի մասը, որտեղ վրացական կողմը կարճ ժամկետում անցկացրեց հանրաքվե, որի հիման վրա ողջ Բորչալուի գավառի Լոռու տեղամասը (այսինքն՝ և Չեզոք գոտին և 1919 թ. հունվարի 17-ի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությանը հանձնված մասը) անեքսիայի ենթարկվեց Վրաստանի կողմից, և շուրջ մեկ տարվա ընթացքում նրա սահմանագծումը փոփոխության չենթարկվեց⁴:

Արդյունքում հայ ժողովրդի դաշնակից երկրները, պատերազմի ժամանակ մեծ հաճությամբ ի դեմս հայկական լեգիոնի օգտագործելով հայ ժողովրդի մարդկային և այլ ռեսուրսները, սկսեցին փոքրիկ, ոչ շատ մեծ բնական ռեսուրսներ ունեցող Հայաստանը դիտարկել որպես ցավալի թյուրիմացություն և դժվար վճռելի հարցերի աղբյուր: Ըստ այդմ՝ նրանք ոչ միայն շտապողականություն չցուցաբերեցին նրա տարածքային պահանջների բավարարման, այլև նույնիսկ նրա պետական անկախության ճանաչման խնդրում: 1920 թ. օգոստոսին ՀՀ անկումից քիչ առաջ հաղթող տերությունները Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիրը ստորագրելիս կարծես թե հաշվի առան Հայաստանի շահերը, ըստ որի՝ հայերին պետք է տրվեր նախկին Օսմանյան կայսրության տարածքի մի զգալի մասը, սակայն այդ պայմանները մնացին թղթի վրա: Պայմանագիրը չճանաչվեց ո՛չ քեմալական, ո՛չ էլ սուլթանական կառավարության կողմից, և, ինչպես կարծում է Է. Անդերսենը, դաշնակիցները ոչ մի ռեալ ցանկություն չդրսևորեցին օգնելու Հայաստանին՝ այդ տարածքների միացման հարցը լուծելու ռազմուժի միջոցով, որի արդյունքում ՀՀ կառավարությունը փորձեց դա լուծել ինքնուրույն, ինչն էլ տարավ թուրք-հայկական պատերազմին և Առաջին հանրապետության կործանմանը⁵:

Այդ ժամանակահատվածում ՀՀ ղեկավարությունը բացահայտորեն գերազնահատեց իր հնարավորությունները և թերագնահատեց հակառակորդի պատրաստվածությունը ռազմական գործողություններին, չնայած դեռ 1918 թ. մարտերում բացահայտվել էին հայկական բանակի բոլոր թերությունները՝ չկարողանալով նաև հաղթահարել ձևավորման ժամանակի աճի հիվանդությունները⁶: Ակնհայտ է, որ այդ ժամանակահատվածը անբարենպաստ էր բանակաշինության առումով, քանզի հանրապետությունում թագավորում էին սովը և համաճարակները, երկիրը լցված էր Արևմտահայաստանի

¹ St`u Посольство России в Анкаре:

² Андерсен Эндрю, «Тающая Грузия»: территориальные изменения в годы установления и закрепления советской власти (1921-1944):

³ St`u Hovannisian R., The Republic of Armenia, Los Angeles, 1982, Vol. I, pp. 287-289:

⁴ St`u Кадишев А., Интервенция и гражданская война в Закавказье, с. 368:

⁵ Andrew Andersen and George Partskhaladze, Новый Виток Карабахского Конфликта В Контексте Армяно-Российских Отношений, October 10, 2020:

⁶ Аглян В., О формировании Армянского корпуса (1918–1920) // Русский сборник, М., 2009, т. 6, с. 158-160:

փախստականներով, որոնց թիվը անցնում էր քառորդ միլիոնից, դրան գումարվել էր զորակոչիկների խնդիրը, որոնց զգալի մասը բանակից փախավ նույնիսկ խաղաղ ժամանակ, և արդեն 1919 թ. դեկտեմբերի վերջին Երևանի կառավարության կողմից վերահսկելի 11 գավառներում ձերբակալվեց 17665 դասալիք, որտեղ առաջնությունը պատկանում էր մի շարք նահանգների. Ալեքսանդրապոլում այն կազմում էր 4516 մարդ, Էջմիածնում՝ 3747, Նոր Բայազետում՝ 2840 հոգի, Կարսում՝ 1729 մարդ¹: Արդյունքում ձախողվեց հայկական զորքերի հոկտեմբերի 24-ին ձեռնարկած հարձակումը, որը կանխվեց հակառակորդի կողմից, որը ձեռնարկեց ակտիվ հակահարձակում, և արդեն հոկտեմբերի 29-ին թուրքերը հայտնվեցին Սարիղամիշում, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսում, որը չպաշտպանվեց, որտեղ գտնվում էր դեռևս ռուսական կայսերական բանակից մնացած մեծ ռազմապաշար, որը միանգամայն կարևոր հաջողություն էր քեմալականների համար²: Քեմալ Աթաթյուրքի վկայությամբ դիմադրություն գրեթե չի ցուցաբերվել³: Քեմալականների հարձակումը շարունակություն է ունենում, և հենց հոկտեմբերի 30-ին Երևանը օգնության խնդրանքով դիմեց Անտանտի իր դաշնակիցներին, նոյեմբերի 5-ին՝ ԱՄՆ-ին, իսկ այդ ընթացքում՝ նոյեմբերի 6-ին, թուրքերը գրավեցին նաև Ալեքսանդրապոլը⁴: Սակայն մեծ տերություններից և ոչ մեկը կոնֆլիկտին միջամտելու ցանկություն չունեցավ. Հայաստանը թողնվեց ճակատագրի քմահաճույքին⁵, ինչպես դա եղավ և հարյուր տարի անց՝ 2020 թ. չարաբաստիկ աշնանը:

Քաղաքական ընթացքի այդ նրբերանգները հետադարձ հայացքով ընդհանուր առմամբ ճիշտ է նկատել Ա. Խատիսյանը. «Միս կողմէ, Փարիզի Վեհաժողովը չափազանց կ'ուշացնէր Թուրքիոյ խնդիրներով զբաղուիլը եւ քեմալականներուն ժամանակ տուաւ ուժեղանալու համար: Իսկ յետոյ, երբ Ռուսաստանը վերջացուց իր ներքին քաղաքացիական կռիւները, Ղաշնակիցները վախցան բարդութիւններէն եւ հեռացան՝ բախտի բերմունքին ձգելով նորակազմ հանրապետութիւնները»⁶, որ ինքը «եկած է այն անխախտ համոզման, որ Ղաշնակիցները լքեցին Հայաստանը, որ Թուրքերը ատկէ լայնօրէն օգտուեցան, բայց Թուրքերու գլխաւոր գինակիցները բոլշեւիկներն էին, որ ոյժ եւ հնարաւորութիւն տուին Թուրքերուն յարձակելու Հայաստանի վրայ: Ադ՝ անվիճելի փաստ է: Փաստ է նոյնպէս, որ իրար օգնելէ ետքը իրար մէջ բաժնեցին Հայաստանը: Եւ բոլշեւիկները ըրին այդ՝ ոչ թէ առանձին թշնամութենէն դէպի Հայաստանը, այլ դրդուած իրենց «համաշխարհային» քաղաքականութենէն, որուն համար անոնք պէտք կը զգային շահելու Թուրքերու բարեկամութիւնը՝ զոհաբերելով Հայաստանը: Եւ բոլշեւիկները Թուրքերուն տուին այն, ինչ որ անոնք կուզէին – Կարսը, Սուրմալուն, Արտահանը, մնացած մասը, ինչ-որ Թուրքերուն պէտք չէր, այսինքն՝ Հայերով բնակուած շրջանները, Ռուսերը առին»⁷:

Օգտվելով ամենաթողությունից՝ թուրքերը շարունակեցին հարձակումը, որն ուղեկցվում էր կոտորածով և էթնիկական գտումներով իրենց արդեն ենթակա շրջաններում, և այդ անելանելի վիճակը արձանագրել է Ս. Վրացյանի կողմից գլխավորած կառավարությունը, որն հարկադրված էր ընդունել ստեղծված վիճակի անելանելիությունը, որի հետևանքով և արդյունքում ստորագրվեց Ալեքսանդրապոլի կապիտուլացիոն հաշտությունը, որն Անկարայի կառավարության կողմից ստորագրած առաջին միջազգային պայմանագիրն էր, և դա արձանագրեց նրանց լիակատար հաղթանակն ու ՀՀ փաստացի անձնատվությունը: «Նա, – հիշում է Ք. Աթաթյուրքը, – մեզ, այսինքն՝ ազգային կառավարությանը հանձնեց այն տարածքները, որոնք «Օսմանյան» կառավարությունը կորցրել էր 1876-1877 թթ.»⁸:

¹ Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հ. և ուրիշ., Հայկական զինուժը 1914-1920 թթ., Ե., 2020, էջ 528-606: О дезертирстве в дашнакской армии // Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении..., с. 298.

² Муханов В. М., Советизация Закавказья (1920–1921 гг.). Кавказский сборник. Т. 8 (40), Москва, 2014, с.187:

³ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции. Т. 3. Интервенция союзников. Греко-турецкая война и консолидация национального фронта. 1920–1921. М.: Гос. Изд-во Литиздат Н.К.И.Д., 1934, с.119:

⁴ Эльчибекян А. М., Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении, Ереван, 1957, с. 172-173:

⁵ Муханов В. М., Кавказ в переломную эпоху..., с. 142.

⁶ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը. Բ տպագր., Բէյրութ, տպ. «Համազգայինի», 1968, էջ 193:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 293:

⁸ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, с. 119.

Իսկ արդեն 1921 թ. հունվարի 3-ին ՌԽՖՍՀ-ը խաղարկում է Բորչալուի գավառի Լոռու տեղամասի հարցը՝ պնդելով վրացական կառավարության և արդեն խորհրդայնացած Հայկական ԽՍՀ վարչակարգի միջև բանակցությունների սկսման վրա: Այդ բանակցությունները ընթացան ընդմիջումներով՝ երկու ամսվա ընթացքում, և վերջնականապես խզվեցին 1921 թ. փետրվարի 11-ին Խորհրդա-վրացական պատերազմով՝ Փարիզի կոնֆերանսի կողմից հունվարի 27-ին Վրաստանի դե-յուրե ճանաչումից ընդամենը 15 օր հետո¹, ինչը ուշացած վճիռ էր, գուցե և ոչ պատահական, քանզի Անտանտի երկրների գերակա շահերը ստվերում թողեցին Վրաստանի, ինչպես և Հայաստանի Հանրապետության խնդիրը: Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի հետ դաշնակցության պայմաններում Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Վրաստանի դեմ սանձազերծած պատերազմը (ձևականորեն անկախ, սակայն փաստացի ռուսական պրոտեկտորատներ հանդիսացող) սկսվեց Կարմիր բանակի ներխուժմամբ Բորչալուի գավառի Լոռու տեղամաս իբր թե «ժողովրդական ապստամբությանը» աջակցելու առիթով, որը նախաձեռնված էր բոլշևիկյան գործակալների կողմից այդ տեղամասի հայկական գյուղերում²:

1918-1920 թթ. Եվրոպայի կողմից խրախուսված ժողովրդավարական գործընթացների զարգացմանը զուգընթաց ՀՀ-ն կանգնեց մի շարք մարտահրավերների առաջ, որոնք ներառեցին Թուրքիայի հետ ռազմական բախումներում ներգրավվածությունը³: Հայաստանը, ինչպես նաև Հարավային Ռուսաստանի Կարմիրները և Սպիտակները, արևմտյան տերությունների կողմից տնտեսական շրջափակումը, հետաձգեցին ՀՀ միջազգային ճանաչումը մինչև 1920 թ. սկիզբը: Եթնիկական փոքրամասնությունների կոնֆլիկտները և տեղական բոլշևիկների քայքայիչ ակտիվությունը քաջալերվեցին Մոսկվայի կողմից⁴:

1920 թ. փետրվարի վերջին քենավական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև դաշինք ձևավորվեց, ինչպես և 2018-2020 թվականներին: Նոր դաշնակիցները առաջադրեցին երկու երկրների միջև կայուն հարթակ, անդրկովկասյան հանրապետությունները հայտնվեցին քենավա-խորհրդային տիրույթի ներքո և մասնատվեցին երկուսի միջև, որով իրողություն դարձավ Կովկասում խորհրդա-թուրքական նախագիծը, որի վերջնափուլը դարձավ զանվածային հարձակումը Վրաստանի վրա, որին նախորդեց բենականացված «ժողովրդական ապստամբությունը»՝ ընդդեմ Վրաստանի, գլխավորապես հայերով բնակեցված Բորչալուի գավառում⁵: 1921 թ. փետրվարի 11-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Հայաստանի զորքերը ներխուժեցին վրացիների հսկողության տակ գտնվող Բորչալու և տեղական բնակչության որոշակի աջակցության պայմաններում հարվածեցին վրացական Սանահինի և Վորոնցովկայի պահակազորերին (Տաշիր), որոնք վերախմբավորումներից հետո փորձեցին հակազրոհի դիմել, սակայն անհաջողությունից հետո Այրում-Սադախլո գծով նահանջեցին հյուսիսային ուղղությամբ դեպի Եկատերինֆելդ (Վորոնցովկայի զորախումբ)⁶: Այս ամենից, անկախ որևիցե հանգամանքից, Հայաստանը շահեց: Վրացական զորքերի և աշխարհագրորի չորսշաբաթյա կատաղի դիմադրությունից հետո Հարավային Կովկասի վերջին անկախ համարվող երկիրը՝ մենշևիկյան Վրաստանը, ընկավ 1921 թ. մարտի 18-ին՝ վերածվելով ևս մեկ խորհրդային հանրապետության:

Ըստ Է. Անդերսենի և Գ. Պարցխալաձեի՝ Խորհրդային Ռուսաստանը, Վրաստանի նկատմամբ ունենալով նշանակալից թվական գերազանցություն, ձեռնամուխ եղավ Վրաստանի դեմ պատերազմին՝ 1921 թ. փետրվարի 16-ին միացյալ խորհրդային զինուժի

¹ Տե՛ս Աвалов З., Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921, с. 311-312, Kazemzadeh F., The Struggle for Transcaucasia, p. 313, Ronald Grigor Suny, The Making of the Georgian Nation, Indianapolis, 1994, p. 207:

² Տե՛ս Kazemzadeh F., The Struggle for Transcaucasia, pp. 318-319:

³ Stephen F. Jones, "Transcaucasia: Revolution and Civil War" in H. Shukman (ed.), The Blackwell Encyclopedia of the Russian Revolution (Oxford, 1988). Stephen F. Jones, "Georgia: The Trauma of Statehood" in J. Bremmer and R. Taras (eds.), New States New Politics: Building the Post-Soviet Nations (Cambridge, 1997), p. 508.

⁴ Տե՛ս Stephen Blank, "Bolshevik Organizational Development in Early Soviet Transcaucasia: 1918-1924" in R.G. Suny (ed.), Transcaucasia, Nationalism and Social Change (Ann Arbor, 1999):

⁵ Տե՛ս Andersen Andrew, Partskhaladze George, Soviet-Georgian War and Sovietization of Georgia, II-III. 1921, թթ. 2007: https://www.academia.edu/10153400/Soviet-Georgian_War_and_Sovietization_of_Georgia_February-March1921_դիտումը_28.10.2021:

⁶ Տե՛ս Andersen Andrew, Partskhaladze George, Soviet-Georgian War and Sovietization of Georgia, II-III. 1921, թթ. 2007:

կազմում ունենալով 11-րդ կարմիր բանակը, 9-րդ բանակը և 98-րդ հետևակ բրիգադի օժանդակ զորամասերը, Խորհրդային Հայաստանի Լեռնային բրիգադը և Կարմիր Բաքվի բրիգադը՝ ավելի քան 40 հազար մարտերում թրծված զորքով, ներառյալ 4300 հեծելազորով, 196 միավոր հրետանով, 1065 գնդացրով, 50 օդանավով, 7 զրահագնացքով, 4 տանկով, և բազմաթիվ զրահամեքենաներով¹:

Վերընշյալ հեղինակի տվյալներով խորհրդային զորքերին դիմագրավելու համար ներխուժման նախօրյակին Վրաստանն ուներ 11 հազար մարդ 1-ին և 2-րդ դիվիզիաներում, Սուխումի 1-ին սահմանապահ գնդում, 2-րդ սահմանապահ գնդում և ժողովրդական գվարդիայի մի քանի տասնյակ գումարտակներում, որոնք փաստացի աշխարհագրայիններ էին, չունեին պատշաճ կազմ, կրթվածություն, հրամանատարություն և կարգապահություն: Վրաստանի պաշտպանության ուժերը ունեին 46 միավոր հրետանի, մի քանի հարյուր գնդացիր, 4 զրահագնացք, մի քանի տանկ և զրահամեքենա, գրեթե չկար հեծելազոր: Ընդամենը՝ 400 հեծյալ զինվոր, որոնք կարող էին պիտանի լինել միանգամայն օգտակար երկրի լեռնային տեղանքում²: Այլ տվյալներով բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ բախման պահին՝ 1921 թ. սկզբին, վրացական զինված ուժերը կազմել են 25 հազար հետևակ և հեծելազոր: Գեներալ Ի. Օդիշելիժեն, խորհրդային ներխուժմանը սպասելով նույն տարվա գարնանը, անհրաժեշտ էր համարում, որ բանակը համալրվի մինչև 60 000 հոգով (75000, ներառյալ՝ օժանդակ ծառայությունները), չնայած Վրաստանը բավարար չափով չունեի ո՛չ զենք և զինամթերք, ո՛չ էլ հագուստ և այլն:

Զինված ուժերի մասին իր փաստերն է բերում գեներալ Գ. Կվինիտաձեն. «Իրապես, մենք ունեինք 12 բանակային գումարտակ, որոնք զորահավաքի դեպքում ծավալվում էին 36 գումարտակի, այսինքն՝ մոտ 21-22 հազար սվին. գվարդիան ուներ 20-24 գումարտակ՝ մոտ 10-12 սվինուժով: Այսպիսով, մենք կարող էինք դուրս բերել ընդամենը 32-34 հազար սվին: Ա. Ի. Հեկկերը ճիշտ էր հաշվարկել, որ արևելյան սահմանի վրա այդ թվից կարող ենք լավագույն դեպքում կենտրոնացնել միայն 2/3-ը, այսինքն՝ 22-23 հազարը: Այդ ուժերի մեկ երրորդը, եթե ոչ ավելին, կենտրոնացած էր մեր հյուսիսային սահմանի վրա: Մեր կազմակերպվածությունը թույլ չտվեց ներգրավել պահեստազորի մնացած ռեզերվը, այլ կերպ ասած՝ չէինք կարող օգտագործել դիմադրության ողջ ուժը: Հարկ է ընդունել, որ ուժերի հարաբերակցությունը «Փոքր Վրաստանի» և «Մեծ Ռուսաստանի» միջև հեռու էր համապատասխանելուց «Փոքր» և «Մեծ» հասկացություններին»³:

Ըստ էության, Հայաստանի խորհրդայնացումը ավելի շուտ հասունացավ և առաջին պլան մղվեց՝ ի տարբերություն Վրաստանի, որը կապվեց թուրքական հարձակման և Անտանտի՝ այդ պահին դեռևս պահպանվող ակտիվության հետ, և ինչքան էլ Քեմալական Թուրքիան և Խորհրդային Ռուսաստանը դաշնակիցներ էին, այդուհանդերձ թե՛ մեկին, և թե՛ մյուսին ամենակին էլ ձեռնտու չէր մյուսի ծավալվելը ռազմավարական շահեր ներկայացնող տարածաշրջանում, ինչպես և այսօր: Անտանտը հատկապես խորհրդային կողմի այդ ծավալումը դիտարկեց որպես փորձ Հայաստանը դարձնելու «իր միջնաբերդը»⁴ Արևելքում: Նույն կերպ համոզվածություն կար խորհրդային մտադրության մասին՝ ընդդեմ Վրաստանի, որի մասին հստակ արտահայտվեց Կովկասում Ֆրանսիայի Գերագույն կոմիսար Դանիել-Աբել Շեվալյեն. «Ես կատեգորիկ հերքում եմ ենթադրությունը, որ Ֆրանսիան և Անտանտը մտադրություն ունեն Վրաստանն օգտագործել որպես ռազմական գործողությունների և քարոզչության բազա...: Վրաստանը Արևմուտքի և Արևելքի միջև մեծ և բնական ճանապարհ է: Այդ պայմանը պարտադիր է նորմալ համաշխարհային կարգի վերականգնման համար: Բոլորը, ովքեր ցանկանում են փակել այդ ճանապարհը, համաշխարհային կարգի վերականգնման թշնամիներ են: Իսկ միջամտության ցանկությունը, ըստ էության, հավասարազոր է փակման: Դա Անտանտի կողմից առաջ կբերի քայլեր՝ պաշտպանելու Վրաստանին»⁵ : Բնականաբար, Շեվալյեյի գործունեությունը Մոսկվան արագ արձագանքեց, խորհրդային կողմին անհանգստացրեց Շեվալյեյի հանդիպումը Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Իսրաֆիլովի հետ 1920 թ. դեկտեմբերին, որը Ա. Շեյնմանը

¹ St' u Andersen Andrew, Partskhaladze George, Soviet-Georgian War and Sovietization of Georgia, II-III. 1921, Թբ. 2007:

² St' u նույն տեղում:

³ St' u Վիրաբյան Վ., Հայաստանի և Վրաստանի զինված ուժերը 1918-1921 թթ.// «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2020, 2 (659), էջ 83-84:

⁴ St' u Амбарцумян К. Р., «Грузия нужна нам как временный буфер»: Международные факторы большевистской советизации Южного Кавказа (1920-1921 годы). Новый Исторический вестник, The New Historical Bulletin, Историко-Архивный Институт, № 1 (59), 2019, с. 98:

⁵ St' u Амбарцумян К.Р., «Грузия нужна нам как временный буфер», с. 98:

զնահատեց որպես ֆրանսիական կողմի միջամտություն կովկասյան հանրապետությունների գործերին Ռուսաստանից անջատման նպատակով¹: Չիչերինին ներկայացված զեկույցում Ա. Շեյնմանը, ընդհանրացնելով այդ փաստերը, անընդունելի գտավ այդ քայլերը՝ փաստելով, որ ֆրանսիական կողմի առաջարկները Վրաստանի կառավարության համար փոխառության վերցնելու առումով անընդունելի են, իսկ ֆրանսիական ձգտումը՝ հսկելու ֆինանսները, հաղորդակցության ուղիները և առևտուրը, պարզապես մերժելի են՝ ընդգծելով իրենց իսկ վրացիների համար անընդունելի պայմանների և սրվող ներքին ճգնաժամի մասին²: Այդուհանդերձ, խորհրդայնացումից հետո դաշնակիցները, ելնելով իրենց եսակենտրոն վիճակից ու շահերից, ինչպես նաև աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակով պարտադրված իրողություններից, իրենց հակաբռնկիզմը արխիվ ուղարկեցին և սկսեցին եզրեր որոնել տնտեսաքաղաքական ոլորտներում: Դաշնակիցները, նրանց ռազմաքաղաքական բազմաթիվ հաստատությունները և ներկայացուցչությունները հապշտապ լքեցին Անդրկովկասը՝ այն ճանաչելով որպես բոլշևիկյան ազդեցության ոլորտ: Միաժամանակ Անտանտի Գերագույն խորհուրդը 1920 թ. հունվարի 16-ին բանաձև ընդունեց Ռուսաստանի նկատմամբ տնտեսական շրջափակումը վերացնելու մասին, իսկ 1920 թ. նոյեմբերին սկսվեց խորհրդա-բրիտանական առևտրական պայմանագրի ակտիվ քննարկումը, որը ստորագրվում է 1921 թ. մարտի 16-ին³:

Ваник Вирабян, МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ И АНТАНТОВСКИЕ ГОСУДАРСТВА В ЗАКАВКАЗЬЕ ПОСЛЕ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА. До 1917 года ни одной национально-политической партией Закавказья не ставился вопрос о государственной автономии и независимости, а только о приобретении широкой автономии в составе Российской империи. Положение о праве наций на самоопределение, предложенное В. И. Лениным, даже при наличии электоральных элементов, сыграло активизирующую роль для закавказских партий. Тем не менее, это было приемлемо как для национальной периферии, так и для созданных там националистических сил, хотя на практике оно решило другую глобальную проблему - разложение российской сверхдержавы. В результате сначала независимой были провозглашены Закавказская Федеративная Республика, а затем – национальные государства трех закавказских народов – Армения, Грузия и Азербайджан. Республики Армения возлагала большие неоправданно большие надежды на помощь, ожидаемую от государств-победителей, в решении вопроса о границах и суверенитете Армении, а союзники вселяли ложные надежды в дружественный армянский народ, что обуславливало и провалы во внешней политике.

Развитие межэтнических политических событий в Закавказье в 1918-1920 годах не совпадали с ожиданиями руководства Армении и армянского народа. Армения стремительно падает с чрезвычайно соблазнительных высот Севра, и в 1920 году во время турецко-армянской войны оказывается в безвыходной ситуации, окруженной врагами со всех сторон и оставленная союзниками. В этих условиях большевистская Россия и кемалистская Турция, заключившие между собой сделку, решили расчленить Армению и навязать ей иную национально-политическую перспективу.

Ключевые слова - Закавказье, Октябрьская революция, Армения, Антанта, турецко-армянская война, разграничение, Грузия, капитуляция, союзники, Кемалистская Турция.

Vanik Virabyan, INTERETHNIC DEVELOPMENTS AND THE ENTENTE STATES IN TRANSCAUCASIA AFTER THE OCTOBER 1917 REVOLUTION. Until 1917, the national-political parties of Transcaucasia did not raise the strategic question of state autonomy and independence in terms of political perspective, but only the acquisition of broad autonomy within the Russian Empire. The provision on the right to self-determination, proposed by V. Lenin, even in the presence of electoral elements, played an activating role for the Thanscaucasian parties. Nevertheless, this was acceptable both for the national periphery and for the national parties, although in practice it solved another global problem – the disintegration of the Russian superpower.

¹ Տե՛ս Ամբարձումյան Կ.Ք., սոց. աշխ., ս. 99:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Мустафа-Заде Р., Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг., М., Изд.-во МИК, 2006, с.128-129:

As a result, the Transcaucasian Federal Republic was first proclaimed independent, and then the national states of the three Transcaucasian peoples – Armenia, Georgia and Azerbaijan. The Republic of Armenia had high unjustified hopes for the help expected from the victorious states in favor of resolving the issue of Armenia's borders and sovereignty, in which the allies instilled false hopes in the friendly Armenian people, which conditioned Armenia's failures in foreign policy.

The interethnic political developments in Transcaucasia in 1918-1920 were unexpected for the Armenian leadership and the Armenian people. Armenia resigns from the extremely tempting Sevres heights, and in 1920 during the Turkish-Armenian war Armenia was surrounded by enemies on all sides, and was abandoned by the allies. In these conditions, the bolshevik Russia and Kemalist Turkey, which made a deal with each other, decided to dismember Armenia and impose another national-political perspective.

Key words. *Transcaucasia, October Revolution, Armenia, Entente, Turkish-Armenian war, demarcation, Georgia, capitulation, Allies, Kemalist Turkey.*

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE

JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

2021, № 2

Գլխավոր խմբագիր՝ Էդիկ Մինասյան
Խմբագիր՝ Միքայել Մալխասյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Տիգրան Ղանալանյան
Սրբագրումը՝ Մերի Հովհաննիսյանի
Համակարգչային ձևավորումը՝ Միքայել Մալխասյանի

Հասցեն՝ 0025, Երևան, Արովյան 52
Адрес-0025, Ереван, ул. Абовяна 52
Address: 0025, Yerevan, Abovyan 52
E-mail: histcultjournal@gmail.com
tel: 060-71-06-00, 055-92-88-00

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1
«Մեկնարկ» ՍՊԸ տպարան, Երևան, Արովյան 41

Издательство ЕГУ, Ереван, ул. Ал. Манукян 1
Типография ООО “Мекнарк”, Ереван, ул. Абовяна 41

Տպարանակը՝ 300